307

Ағамуса Ахундов

Азәрбајҹан дилинин тарихи фонетикасы

БАКЫ · 1973

АЗӘРБАЈЧАН ССР
АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ
НАЗИРЛИЈИ

С. М. КИРОВ адына ГЫРМЫЗЫ ӘМӘК БАЈРАҒЫ ОРДЕНЛИ
АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

АҒАМУСА АХУНДОВ

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ТАРИХИ ФОНЕТИКАСЫ

(дәрс вәсаити)

Многоуважаемому Жубанышу Аралбаевичу с наилучшими пожеланиями от автора.
А. Ах...

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИНИН НӘШРИ

БАКЫ—1973

12/XI 73.

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Мә'лум олдуғу үзрә, али мәктәбләримизин филолокија факүлтәләриндә кечилән дәрсләр ичәрисиндә Азәрбајчан дилинин тарихи фәнни мүһүм јер тутур. Шүбһә јохдур ки, гәдим заманлардан бәри дилимизин кечиб кәлдији тарихи инкишаф заманы онун фонетик гурулушунда баш верән дәјишикликләрин мејдана чыхарылыб изаһ едилмәси дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Һәмин дәјишикликләрин өјрәнилмәси мәгсәди илә һазырланылыб, охучулара тәгдим олунан бу әсәр мүәллифин үмумијјәтлә Азәрбајчан дилинин сәс гурулушу үзәриндә апардығы тәдгигат заманы топладығы материаллар әсасында јазылмышдыр. Тарихи фонетика саһәсиндә дәрслик һазырламаг истигамәтиндә чидди бир иш көрүлмәдијиндән мүәллиф өз әсәрини дәрс вәсаити шәклиндә јазмаға чалышмыш, она көрә дә тәдгигат материаллары илә јанашы бә'зи фонетик һадисәләр, фактлар барәсиндә елементар мә'лумат вермәјә дә мәчбур олмушдур. Шүбһәсиз, охучулара тәгдим олунан бу дәрс вәсаити даһа чох материаллардан вә мүәјјән дәрәчәдә мүхтәлиф фонетик етүдләрдән ибарәтдир. Мүәллиф, имкан оларса, бу материаллар әсасында кәләчәкдә тарихи фонетика үзрә дәрслик јазмағы өзүнә борч билир.

Дәрс вәсаити башлыча олараг илк мәнбәләр әсасында јазылмышдыр. Бунунла белә унудулмаз мүәллимим мәрһум профессор Һ. Мирзәзадәнин «Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы» адлы гијмәтли тәдгигатындан вә дил тарихинә һәср олунмуш әсәрләрдә тамамилә башга мүнасибәтлә верилмиш фактик дил материалындан да истифадә олунмушдур. Әсәрдә ајры-ајры мәсәләләрә һәср олунмуш тәдгигат материалынын һәчми мүәллифин топладығы фактик материалдан вә онун елми марағындан асылы олмушдур.

Әсәрин чапа һазырланмасында Азәрбајчан Дөвләт Университетинин түркологија кафедрасынын әмәкдашлары мүәллифә јахындан көмәк етмишләр. Онлара дәјәрли мәсләһәт-

ләринә вә хејирхаһ мүнасибәтләринә көрә өз миннәтдарлығымы билдирирәм.

Мә'лум олдуғу үзрә, «Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасы» дәрс вәсаити дилчилијимиздә, демәк олар ки, илк тәчрүбәдир вә онда мүәјјән нөгсанларын олачағы тамамилә мүмкүндүр. Әсәри кәләчәкдә мүкәммәл дәрслик кими һазырламаг үчүн һәмин нөгсанлары нәзәримә чатдырачаг һәмкарларыма әввәлчәдән өз сәмими тәшәккүрүмү билдирирәм.

Мүәллиф.

ТРАНСКРИПСИЈА

Дәрс вәсаитиндә истифадә олунмуш транскрипсија Азәрбајчан әлифбасы әсасында дүзәлдилмиш вә әсасән, Азәрбајчан диалектләринин өјрәнилмәси үчүн ишләдилән ишарәләр әсасында гурулмушдур. Әлифбада олмајан әлавә ишарәләр ашағыдакылардыр:

н, — (сағыр нун) — дилархасы—јумшаг дамаг, кипләшән, чинкилтили бурун самити.

k̸ — дилортасы — сәртдамаг, кипләшән, кар, ағыз самити: китаб, сиркә, тәк...

x′ — дилортасы, сәртдамаг, кипләшән, кар, ағыз самити: (мүг. ет: ich—Laut алман дилиндә).

k — дилархасы — јумшагдамаг, кипләшән, кар, ағыз самити: kолхоз, лаk...

w — гошадодаг, новлу, чинкилтили самит (мүг. ет: инкилис дилиндә).

θ — дилучу — дишарасы кар самит.

ð — дилучу — дишарасы чинкилтили самит.

: — саитин узунлуғуну көстәрир: а : лим, ни : зә...

˘ — сәсин гысалығыны көстәрир: сӗниф, фикӗр...

с — самитин нәфәсли олдуғуну көстәрир: п^салтар, т^с икан...

′— самитин инчәләшдијини көстәрир: д′ л′.

° — додагланманы көстәрир: д°.

~ — сәсин бурунда дејилдијини көстәрир: әлы: (әлини).

• — карлашма вә чинкилтиләшмәни көстәрир; кар самиалтында гојуларкән онун чинкилтиләшдијини, чинкилтинин алтына гојуларкән онун карлашдығыны көстәрир: од, тут.

ИХТИСАРЛАР:

А. Ш., СФТЯ—А. М. Щ е р б а к. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970.

Ә. Д., КДГ—Ә. М. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили. Бакы, 1959.

М. Ш., АД — М. Ширәлијев. Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары. Бакы, 1968.

Һ. М., АДТМ — Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы. Бакы, 1962.

Ч. Г., НДЛ — Чаһакир Гәһрәманов. Нәсими «Диван»ынын лексикасы. Бакы, 1970.

КИРИШ

1. Азәрбајчан әдәби дили тарихинин гыса хүласәси. Әдәби дилимизин инкишафында ики дөвр.

Азәрбајчан дили узун мүддәтли инкишаф јолу кечмиш дилләрдән биридир. Әкәр «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили әдәби дилимизин шифаһи голу кими гәбул едиләрсә, о заман һазырда халгымыза үнсијјәт васитәси кими хидмәт едән дилин тәхминән мин иллик бир тарихи олар.

Дил хүсусијјәтләринә вә ичтимаи амилләрә көрә Азәрбајчан әдәби дилинин тарихини ики дөврә бөлмәк олар:

1. Көһнәазәрбајчан дили,
2. Јениазәрбајчан дили.

Јазылы әдәби дилимизә аид материаллар һәләлик јалныз XIII әсрә аид олдуғундан әдәби дил тарихимизин биринчи дөврү XIII әсрдән башлајыр вә XVIII әсрин сону XIX әсрин әвәлләринә кими давам едир. Бу дөврүн әдәби дили, јә'ни көһнәазәрбајчан дили өз инкишафынын әввәлиндән сонуна кими халг дили, даһа доғрусу феодализм ичтимаи гурулушу дөврүнүн дили олмушдур.

Көстәрилән дөврүн әдәби дилинин хидмәт саһәси дә бөјүк олмушдур. Әкәр Орта Асијада чығатај, индики истилаһла десәк, көһнәөзбәк дили мүәјјән мә'нада үмуми әдәби дил ролу ојнајырдыса, Габаг Асијада бу вәзифәни түрк-оғуз, бизим истилаһла көһнәазәрбајчан дили јеринә јетирирди. Әлбәттә, Анадолу түркләри вә азәрбајчанлылар артыг мүстәгил дилә малик идиләр; лакин нүмунә әсасында јаранмыш үмуми әдәби дилә дә ачыг биканәлик јох иди.

Бу чәһәтдән М. Көпрүлүзадәнин бу дөврүн Азәрбајчан әдәби дили һаггында дедији мүлаһизә дә диггәти чәлб едир: «Азәри түркчәси, јахуд Шәрги оғуз ләһчәси Чәлајирләр, Гарагојунлар, Ағгојунлар, сәфәвиләр кими түрк дөвләтләринин сарај вә орду лисаны олан бу ләһчә XIII әсрин сонларындан башлајараг, әдәби дил һалыны алмышдыр»[1]. Даһа сонра мүәллиф көстәрир ки, «Нәсими, Фүзули кими әслән

[1] М. Ф. Көпрүлүзадә. Түрк дили вә әдәбијјаты һаггында араштырмалар. Истамбул, 1934, с. 7.

Азәри саһәсинә мәнсуб олан бир чох бөјүк шаирләр, ејни заманда Анадолу түрк әдәбијјатынын тәкамүлүндә дә бөјүк рол ојнамышлар»[1]. Һалбуки әдәби дилимизин инкишаф тарихинин икинчи дөврүндә әдәби дилимиз, даһа доғрусу јени-азәрбајчан дили тамамилә башга ичтимаи кејфијјәтләр кәсб етмишди. Беләки, бу дөвркү әдәби дилимизин әсасында XIX әсрдән е'тибарән артыг милли дил дајанырды. Башга сөзлә, өз инкишафынын бу дөврүндәки әдәби дилимиз артыг милли дилимизә ујғун кәлирди. Бундан башга, әдәби дилимизин хидмәт сферасынын мүәјјәнләшмәси, милли әдәби дилимизин јаранмасы илә әлагәдар олараг дилимизин үмуми инкишафындакы дифференсиаллашма баша чатмышды.

Азәрбајчан дили тарихинин көркәмли тәдгигатчысы Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, проф. Ә. Дәмирчизадәнин Азәрбајчан әдәби дилинин үмумхалг дили әсасында формалашмасы вә инкишаф етмәси дөврүнә аид мүәјјәнләшдирдији башлыча әламәтләр маһијјәт е'тибары илә көһнәазәрбајчан дилинә аиддир. Проф. Ә .Дәмирчизадә јазыр: «Бу дөврүн характер чәһәтләриндән бириси дә будур ки, сонракы дөврләрә нисбәтән бу дөвр узун мүддәт давам етмишдир. Лакин буна бахмајараг, сонракы дөврләрә нисбәтән бу дөврүн әдәби дилинин инкишаф сүр'әти сон дәрәчә јаваш олмуш, әдәби дилдә дәјишмә сон дәрәчә аз олмуш, бу әдәби дил ән'әнәви шәкилдә узун мүддәт мүһафизә едилмиш, ејни типли ифадәләр әсрләр боју тәкрарланмыш, үмумхалг дилиндә баш верән бир сыра јениләшмәләр, демәк олар ки, әдәби дилдә чүз'и экс олунмушдур»[2].

Башга бир маддәдә, проф. Ә. Дәмирчизадә көстәрир: «Бу дөврүн әдәби дилинин спесифик әламәтләриндән бири дә будур ки, бурада синоним ифадәләр, сөзләр, шәкилчиләр ади вә үмуми бир һал олмуш; јә'ни бу дөврүн әдәби дилиндә ејни мәзмуну, ејни мәфһуму вә мә'наны ифадә етмәк үчүн һәм әрәби, һәм фарси, һәм азәрбајчанча ифадәләр, сөзләр, һәтта шәкилчиләр јанашы—мүвази сурәтдә ишләнмишдир»[3].

Көстәрилән ики дөвр әдәби дилимиз арасында чидди лисани фәргләр дә вардыр. Һәмин фәргләр дилин бүтүн сәвијјәләриндә өзүнү ајдын сурәтдә көстәрир.

Мәсәлән, лексик чәһәтләр: Көһнәазәрбајчан дилиндә чохлу мигдарда әрәб вә фарс сөзләри вар иди. О дөврүн дил үслублары, истифадә олунан поетик жанрлар вә васитәләр әдәби дилимизә күлли мигдарда алынма сөзләрин ахыб кәл-

[1] М. Ф. Көпрүлүзадә. Көст. әсәри, с. 8.
[2] Ә. М. Дәмирчизадә. Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф јоллары. Бакы, 1958, с. 35.
[3] Јенә орада, сәһ. 36.

мәсинә сәбәб олмушду. Икинчи дөврдә исә реалист ше'р мәктәбинин, реализм әдәби методунун бир јарадычылыг методу кими јаранмасы вә апарычы јарадычылыг үсулу кими формалашмасы лүғәт фондуна кечмәјән алынма сөзләрин чохунун әдәби дилимизин лүғәт тәркибини тәрк етмәсинә сәбәб олмушду. Өз поетик әсасына көрә ваһид олан Фүзули вә Вагиф дили лүғәт тәркиби чәһәтдән артыг мүхтәлиф гүтбләр тәшкил едирди. Јухарыда гејд етдијимиз кими, бу лексик фәрг дөврүн инкишаф тенденсијасыны экс етдирән әдәби дил үслубларына аиддир. Белә ки, XV әср әдәби дилимизә аид Хәтаи гошмаларынын дили, мәсәлән, XX әср әдәби дилимизин нүмајәндәси олан Мәһәммәд Һадинин ше'рләрини дилиндән лексик чәһәтдән даһа хәлгидир; тәбии ки, биринчидә ишләнән алынма сөзләрин сајы икинчидәкиндән хејли аздыр. Лакин гошма көһнәазәрбајчан әдәби дилинин вә һәмин дөвр әдәбијјатымызын инкишаф мејлини экс етдирмәдији кими, М. Һадинин әсәрләринин дили дә XX әср әдәби дилимизин әсас инкишаф јолуну тә'јин етмир.

Һәр ики дөврүн әдәби дили арасында лексик чәһәтдән башга бир фәрг дә нәзәрә чарпыр. Белә ки, көһнәазәрбајчан дилиндә ишләнән бир сыра сөзләр (*шимди, шөјлә, шу, кәнди* вә с.), јениазәрбајчан әдәби дилиндә ја артыг нәзәрә чарпмырды, ја да апарычы үслуба тамамилә јабанчы иди.

Фонетик чәһәтдән: Јениазәрбајчан дилинин, даһа доғрусу, милли әдәби дилимизин јаранмасы әдәби дилимизин фонем тәркибинин сабитләшмәси илә дә сәчијјәләнир. Әввәлки дөврдә өзүнү көстәрән *о//а* (мәсәлән: *Шол сәбәбдән ким андән әнүрсән* (Нәсими), ... *Хәтаи та ани көрди өзүндән әл јуди күлли* (Хәтаи) ... *Билди ким* анлар *илә олса чидал* (Фүзули)*... мүвазилији артыг јениазәрбајчан дили үчүн сәчијјәви дејилди. Вагифин дилиндә ара-сыра өзүнү көстәрән бу һал, көрүнүр, ән'әнә илә бағлы иди. Проф. Һ. Мирзәзадә чох доғру олараг јазыр ки, «Бу вәзијјәтин XVIII әсрә гәдәр ардычыл сурәтдә давам етдијини вә сонралар исә анчаг классик поезија дилинә тәглидән јазылан әсәрләрин дилиндә сахланылдығыны көрүрүк» (Һ. М., АДТМ, 37).

Һәр ики дөврүн әдәби дили арасындакы фонетик фәргләрә самитләрдә дә раст кәлирик. Проф. Һ. Мирзәзадә көстәрир ки, «Мүасир әдәби дилимиздә **һ** сәси илә башлајан суал әвәзликләри XVIII әсрә гәдәр, әсасән, бүтүн јазычыларын әсәрләриндә г сәси илә ишләнмишдир. Мәкан билдирән сөз вә тә'јин әвәзликләриндә дә бу һал вардыр» (Јенә орада) Даһа сонра мүәллиф јазыр: «Ејни сөзләрин XV вә бир аз

* Мисаллар Һ. Мирзәзадәнин «Азәрбајчан дилинин тарихи морфолоқијасы» китабындан верилир, Бакы, 1962, с. 37.

сонракы әсрләрдә јеринә көрә г илә дејил, х илә јазылдығыны көрүрүк...» (Јенә орада).

Нәһајәт, Азәрбајчан дили тарихи грамматикасы саһәсинин көркәмли мүтәхәссиси јазыр: «XVIII әсрдән е'тибарән јазыларымызда һәмин сөзләрин әввәлиндә г—х сәси дејил, һ сәсинин үстүн олдуғуну көрүрүк» (Јенә орада).

Проф. Һ. Мирзәзадә чох һаглы олараг көстәрир ки, «XVIII әсрдән сонра башланан реалист әдәбијјатын инкишафы, бунунла әлагәдар олараг халг дилинин тәнтәнәси вә бу дилин әдәби дил сәвијјәсинә гәдәр јүксәләрәк, фонетик хүсусијјәтләринин, әсасән, мүһафизә едилмәси нәтичәсиндә әски нормалар сырадан чыхыр, Азәрбајчан дилинин өзүнәмәхсус фонетик хүсусијјәтләри өз јерини алыр» (Јенә орада).

Грамматик чәһәтдән Көһнәазәрбајчан дили јени дөвр азәрбајчан әдәби дилиндән өз грамматик гурулушунун стабиллији нөгтеји-нәзәриндән дә фәргләнир. Белә ки, XVIII әсрә гәдәр әдәби дил нүмунәләриндә мүхтәлиф нитг һиссәләринин грамматик формаларында мүәјјән мүхтәлифликләр нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, көһнәазәрбајчан дилиндә дејәк ки, исмин тә'сирлик һалы сону саитлә битән исимләрдә **-ны...** шәкилчиси илә јанашы олараг **-јы...** шәкилчиси илә дә ифадә олунмушдур. Проф. Һ. Мирзәзадә јазыр: «XVIII әсрә гәдәр мөвчуд олан јазылы материалларын дилиндә сәсли илә битән исимләр тә'сирлик һал шәкилчисиндән әввәл битишдиричи **н** сәси илә јанашы **ј** сәси дә гәбул етмишдир. XVIII әсрдән сонра **ј** илә **н** үнсүрләринин тәнасүбү тамамилә дәјишмишдир. Әдәби јазы дилиндә **н** үнсүрү **ј**-ја нисбәтән үстүнлүк газанмышдыр. Башга сөзлә десәк, кетдикчә әдәби дилимиздә **н** грамматик бир үнсүр кими сабитләшмишдир» (Һ. М., АДТМ, 79).

Фе'лин *-ыб...* формалы нәгли кечмиш заманы әввәлки дөвр әдәби дилимиздә биринчи шәхсин тәки үчүн дә ишләнә билдији һалда (мәсәлән: *нә күнаһ ејләдүм ки, хар олубәм* (Ф ү з у л и), јени азәрбајчан дилиндә заман формасы кими јалныз II вә III шәхсләрә хидмәт едә билир.

Көһнәазәрбајчан дили вә јениазәрбајчан дили синтактик гурулуш чәһәтдән дә мүәјјән фәргләрә маликдир.

Көстәрилән лингвистик (лисани) вә екстралингвистик (фөвгәллисани, дилхаричи) фәргләр Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи инкишафында һаггында данышылан ики дөврүн гејд олунмасыны зәрури едир.

Гејд едәк ки, һәр ики дөврүн әдәби дили дә өз нөвбәләриндә мүхтәлиф мәрһәләләрә бөлүнүр. Бизим фикримизчә, көһнәазәрбајчан дили өз инкишафында ики мәрһәлә кечмишдир: 1) Әдәби дилин тәшәккүл мәрһәләси (XIII-XIV

әсрләр); 2) Классик ше'р дили мәрһәләси (XV-XVII әсрләр)*.

Јениазәрбајҹан дили исә өз инкишафында үч мәрһәләни әһатә едир: 1) Әдәби дилин хәлгиләшмәси дөврү (XVIII әср); 2) Милли дилин јаранмасы вә инкишафы дөврү (XIX-XX әсрләр); 3) Совет дөврү.

Азәрбајҹан әдәби дили тарихинин дөврләри барәсиндә мүхтәлиф фикирләр вардыр. Һәмин мүлаһизәләр проф. Ә. Дәмирчизадәнин Азәрбајҹан әдәби дили тарихинин дөврләшдирилмәси һаггында јаздығы мәгаләдә әсаслы сурәтдә шәрһ олунмушдур[1].

2. Азәрбајҹан дили тарихи фонетикасынын предмети, мәгсәд вә вәзифәләри, мәнбәләри вә чәтинликләри

Мә'лум олдуғу кими, тарихи фонетика дилин сәс гурулушунун тарихән инкишафыны, бу гурулушун бүтүн саһәләриндә баш верән тәкамүлү вә дәјишмәни тәдгиг етмәклә мәшғул олур. Проф. Ә. Дәмирчизадә фонетиканын бу нөвү, јә'ни тарихи фонетика һаггында јазыр: «Инкишаф тарихи боју мүәјјән дилин сәс тәркибиндә, фонетик ганун вә гајдаларында баш вермиш дәјишмәләри өјрәниб, һәмин дилин фонетик системинин инкишаф тарихини мүәјјәнләшдирмәк тарихи фонетиканын мөвзу вә мәгсәдини тәшкил едир.

Тарихи фонетика сәс тәркибинин тәкмилләшмәси, мүәјјән сәсин вә ја фонетик ганунун тәдриҹән кениш даирәдә ишләколма просеси, јени бир сәсин төрәмә, дикәр бир сәсин јохолма просеси тәдгиг олунур»[2]. Профессор тарихи вә тәсвири фонетика арасындакы фәрги гејд едәрәк көстәрир ки, «тарихи фонетика тәсвири фонетикадан тәдгигат објектинә вә мәнбәјинә көрә дә фәргләнир. Тәсвири фонетикада мүасир әдәби дилә, ҹанлы данышыг вә нәһајәт ҹанлы шивәләрә әсасән нәтиҹә чыхарылыр, даһа доғрусу тәсвири фонетикада һазыркы дөврдә сәсләнән, ешидилән дил тәдгиг олунур. Бурада тәбии (гулагла) ешитмәдән башга, аләтләр васитәси илә дә тәдгигат апарылыр вә нәтиҹәләр әлдә едилир.

---

* Бу истилаһ вә мәрһәлә проф. Ә. Дәмирчизадә тәрәфиндән көстәрилмишдир. Бах: Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишаф јоллары, Бакы, 1958, с. 38.

[1] Бах: А. М. Демирчизаде. О периодизации истории азербайджанского литературного языка. — в кн. «Структура и история тюркских языков», Москва, 1971, с. 251—260.

[2] Ә. Дәмирчизадә. Мүасир Азәрбајҹан дили. Фонетика. Бакы, 1972, с. 9.

Тарихи фонетикада вәзијјәт башга чүрдүр. Бурада әсасән јазылы абидәләр вә гоһум дилләр фонетик чәһәтдән тәдгиг едилсә дә, мүасир дил, онун мүхтәлиф шивәләри, мүхтәлиф үслуб нөвләри дә тәдгигат објекти ола билир. Бу тәдгигатда исә мүгајисәли тарихи үсул тәтбиг олунур. Демәли, тарихи фонетика өз тәдгигат үсулуна көрә дә тәсвири фонетикадан фәргләнир.

Бүтүн бунлара бахмајараг, һәм тәсвири, һәм тарихи фонетика бир-бирини тамамлајыр вә әслиндә тәсвири фонетика да тарихи фонетиканын бир һиссәсини тәшкил едир. Чүнки тарихи инкишаф нөгтеји-нәзәриндән мүасир дилин фонетик системи инкишаф тарихиндә мүәјјән мәрһәләнин фонетик системиндән башга бир шеј дејилдир»[1].

Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасы «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили дә дахил олмагла дилимизин фонетик гурулушунун тәхминән мин иллик тарихини өјрәнир. Бу фәннин мәгсәди вә вәзифәси көстәрилән мүддәт әрзиндә дилимизин сәс гурулушунда баш верән дәјишикликләри изаһ етмәк, мөвчуд ганунаујғунлуглары мүәјјәнләшдирмәк, дилимизин фонетик чәһәтдән инкишаф јолларыны вә мејилләрини изаһ етмәкдән ибарәтдир.

Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасы дил тарихи елмимизин башга саһәләри кими бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Һәр шејдән әввәл, онун мүһүм нәзәри әһәмијјәти вардыр. Көркәмли үмуми фонетика мүтәхәссиси М. И. Матусевичин фонетиканын нәзәри әһәмијјәти барәсиндә дедији сөзләри тарихи фонетикаја да аид етмәк олар. О јазыр: «Фонетиканын нәзәри әһәмијјәти ашкар сурәтдә беләә бир фактдан ирәли кәлир ки, о дилин харичи форма олан сәс чәһәтини өјрәнир ки, бу харичи формада да онун мәзмуну ифадә олунур вә дил өз вәзифәсини һәјата кечирир. Дили онун сәсләриндән кәнарда өјрәнмәк мүмкүн дејилдир, чүнки бу, бирликдә ваһид бүтөв олан мәзмунла форманы ајырмаг демәк оларды»[2].

Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасы дилимизин тарихи грамматикасы, әдәби дил тарихимиз, Азәрбајчан диалектолокијасы саһәләри үчүн дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Дилимизин фонетик гурулушунун тарихи инкишафыны дәриндән өјрәнмәдән, бир чох тарихи грамматика мәсәләләрини, хүсусән тарихи морфоложи һадисәләри елми чәһәтдән доғру-дүзкүн изаһ етмәк вә јахуд бир сыра диалект вә шивә фактларыны елми сурәтдә һәртәрәфли ајдынлашдырмаг мүмкүн дејил.

---

[1] Ә. Дәмирчизадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Фонетика, Бакы, 1972, с. 9—10.

[2] М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. Москва, 1959, с. 71.

Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасы өз мәнбәләри е'тибары илә тарихи грамматика фәнниндән о гәдәр дә фәргләнмир. Тарихи грамматиканы өјрәнмәк үчүн лазым олан мәнбәләри исә проф. Һ. Мирзәзадә белә мүәјјәнләшдирмишдир: «Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушуну өјрәнәркән үслуб, жанр вә формасындан асылы олмајараг, бүтүн јазылы материаллардан истифадә едилир. Бурада јазылы әдәбијјат, тарих әсәрләри, тәрчүмә әсәрләри, һәр чүр мүнасибәтләр заманы јазылмыш мәктуб вә сәнәдләр, хатирәләр вә с. дахилдир. Бүтүн бунларла јанашы чанлы дил фактларыны да нәзәрә алмаг лазымдыр» (Һ. М., АДТМ, 28). Мәрһум профессор Һ. Мирзәзадәнин бу гејдләринә јалныз бир шеји әлавә етмәк истәрдик: «Һәр бир нәтичә чыхарыларкән, үстүнлүк апарычы үслуба верилмәлидир».

Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасы чох чидди чәтинликләрә маликдир. Әрәб дилинин фонетик гурулушуну идеал сурәтдә ифадә етмәјә габил олан әрәб әлифбасы истәр тиположи, истәрсә дә мәншә чәһәтдән әрәб дилиндән фәргләнән дилләр үчүн чох чидди чәтинликләр төрәтмишдир. Әрәб әлифбасы хүсусән түрк дилләринин фонетик гурулушуна әсла ујғун дејилдир. Белә ки, әрәб дилиндәки саит үчүн мөвчуд олан үч һәрф ، ى ، و ، ا (а, у, и) түрк дилләриндә сәккиз-доггуз саити ифадә едә билмирди. Самит һәрфләр чәһәтдән дә чидди чәтинликләр гаршыја чыхырды. Елми әсаса малик олмајан орфографија әрәб әлифбалы дилин сәс тәркибини мүәјјәнләшдирмәк ишини даһа да чәтинләшдирирди.

Дилимизин сәс тәркибини мүәјјәнләшдирәркән мејдана чыхан чәтинликләр дилимизин тарихи илә мәшғул олан, демәк олар ки, бүтүн алимләр тәрәфиндән гејд едилмиш вә һәмин чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн мүәјјән јоллар да көстәрилмишдир. Мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындакы бә'зи саитләрин јазыда ишарәси һаггында проф. Ә. Дәмирчизадә јазыр: ««о», «ө», «у», «ү» кими додагланан саитләрин һамысы үчүн, демәк олар ки, әсасән ејни һәрәкәтләрдән истифадә едилмишдир». (Ә. Д., КДГ, 39). Бә'зән дә әксинә олмушдур. Мәсәлән, «һәмин дастанларда «ы» сәси бә'зән (ى ، ی) һәрфи илә, бә'зән самитин алтында астын һәрәкәси гојараг ишарә едилдији һалда, бә'зән һеч бир әламәтлә көстәрилмәмишдир» (Јенә орада). Дилимизин сәс тәркибинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә әрәб әлифбасынын төрәтдији чәтинликләри проф. Һ. Мирзәзадә дә көстәрмишдир: «... ајры-ајры сәсләрин хүсусијјәтини ашкара чыхармаға әрәб әлифбасы манечилик көстәрмишдир... Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә бә'зи сөзләрин әввәлиндә г вә ја ғ сәсинин ишләндијини нәзәрдән кечирәк. Узун мүддәт дилимизә

әрәб дилиндән алынмыш сөзләрин илк сәси **ғ** илә јазылмышдыр, **ғәләт** غلط **ғалиб** غالب **ғәјз** лакин һәмин сөзләрин ғ вә г кими тәләффүз едилдијини сөјләмәк мүмкүн дејилдир» (Һ. М., АДТМ., 32—33).

Проф. Һ. Мирзәзадәнин ص،س һәрфләри барәсиндә, онларын јазыда ишләнмәләри һаггында дедији сөзләр дә әрәб әлифбасынын төрәтдији чәтинликләри көстәрир. Сөз башында ишләнән ғ//г самитләри барәсиндә проф. Г. Бағыровун мүлаһизәси дә мараглыдыр. О өзүнүн Шәмс тәхәллүслү шаирин «Гиссеји-Јусиф» поемасынын дили әсасында јаздығы «XV әср Азәрбајҹан әдәби-бәдии дилинин лексик, фонетик, грамматик хүсусијјәтләринә даир» адлы мәгаләсиндә көстәрир ки, сөзүн әввәлиндә «ғ» س һәрфинә әсас е'тибарилә әрәб вә фарс сөзләриндә тәсадүф олунур: **ғејр(ә)** غیره ғүссә غصه гуламы غلامی вә с. Бу сөзләрин һәлә о заман азәрбајҹанлылар тәрәфиндән «ғ» илә ишләнмәси олдугча шүбһәлидир. Биз бу гәнаәтдәјик ки, белә сөзләр о заман вә сонралар гәбул олунмуш имла ән'әнәсинә көрә « غ —ғ» илә јазылырмыш»[1].

Азәрбајҹан дилинин тарихи фонетикасы үчүн чәтинлик төрәдән амилләрдән бири дә сөзләрин мүхтәлиф шәкилләрдә јазылмасыдыр. Нәинки ајры-ајры мәнбәләрдә, һәтта ејни бир әсәрдә сөзләрин мүхтәлиф тәрздә јазылышына тәсадүф едилир. Мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилини арашдыран проф. Ә. Дәмирчизадә көстәрир ки, «Ејни чинсли сөзүн башында вә ја ортасында бә'зән «м»» бә'зән «б» сәси мүвази ишләнмишдир... ејни чинсли сөзүн ортасында вә ја сонунда бә'зән «г», бә'зән «х» ишләнмишдир»... (Ә. Д., КДГ, 31).

Ејни һал өзүнү Нәсиминин, Хәтаинин, Фүзулинин вә с. әсәрләринин әлјазмаларында да көстәрир. Лакин бу чәтинликләрә бахмајараг, Азәрбајҹан дилинин тарихи фонетикасы бир елм кими чохдан мөвчуддур. Көстәрилән әлјазмаларын фонетик тәркибини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн дил тарихи мүтәхәссисләримиз үмуми вә конкрет оху гајдаларыны мүәјјәнләшдирмәкдә гијмәтли ишләр көрмүшләр. Ә. Дәмирчизадә, Һ. Мирзәзадә, Г. Бағыров вә с. дилчиләримизлә јанашы С. Әлизадәнин бу саһәдә көрдүјү ишләр[2] чидди әһәмијјәтә маликдир.

---

[1] Бах: М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин Елми әсәрләри, IX бурахылыш, 1961, с. 23.

[2] Мәсәлән, бах: С. Әлизадә. Азәричә әлјазмаларда ишләнмиш һәрф бирләшмәси (диаграф) һаггында — АДУ-нун елми әсәрләри. Дил вә әдәбијјат, 1969, № 1—2, с. 171—176; С. Әлизадә. Нәсими нечә охумалы? — Јенә орада, 1970, № 3, с. 24—28 вә с.

САИТЛӘР

1. Саит фонемләр тәркиби. Үмумтүрк узун саитләри вә онларын Азәрбајчан дилиндә талеји

Әдәби дил тарихи материалларына әсасән Азәрбајчан дилинин саит фонемләр тәркиби доггуз саит фонемдән ибарәт олмушдур. Мүасир Азәрбајчан дилинин саитләриндән физиоложи-акустик чәһәтдән фәрглӘнмәјән һәмин фонемләр бунлардыр: **и, ү, ө, ә, е, ы, у, о, а.**

Мүасир Азәрбајчан дилиндәки узун саитләр алынма сөзләр вә бир сыра Азәрбајчан сөзләринин тәркибиндә дилимизин әввәлки дөврләриндә дә олмуш, лакин мүасир дилимиздәки кими фонетик мә'наја малик олмамыш, јә'ни мүстәгил фонем кими чыхыш етмәмишләр. Узун саитләр гыса саитләрдән јалныз мадди чәһәтдән фәргләнмиш, морфемләри, сөзләри бир-бириндән фәргләндирмәк габилијјәтинә исә малик олмамышлар. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, узун саитләр истәр алынма, истәрсә дә өз сөзләримиздә, әсасән Азәрбајчан дилинин фонетик гурулушунун тә'сири илә јаранмышдыр (бу һагда узун саитләр бөлмәсинә бах).

Бә'зи түрк дилләриндән фәргли олараг, Азәрбајчан дили, мә'лум олдуғу үзрә, үмумтүрк мәншәли узун саитләрә малик дејил. Бу һал дилимизин бүтүн инкишаф мәрһәләләриндә мүһафизә олунмушдур.

Үмуми түрколожи фикрә көрә көктүрк дилинин саитләр системиндә сәккиз гыса саитлә јанашы, сәккиз дә узун саит олмушдур. Узун саитләрин түркологијада бир гајда олараг илкин узанма вә сонракы узанма олмаг үзрә ики јерә бөлүндүјүнү гејд етдикдән сонра А. М. Шербак көстәрир ки, «Илкин узун саитләр улудилин мөвчуд олдуғу дөврләрә кедиб чыхыр вә беләликлә, она үмумтүрк һадисәси кими бахылмалыдыр» (А. Ш., СФТЯ, 48). Лакин гејд едәк ки, бу «үмумтүрк һадисәси» түрк дилләринин аз бир гисминдә мүһафизә олунмушдур. Узун саитләр түрк дилләриндән јалныз алтај, гагауз, гырғыз, тофалар, тува, түркмән, хакас, шор вә јагут

дилләриндә мүһүм фоноложи әһәмијјәтә маликдир (Јенә орада).

Үмумтүрк узун саитләри мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, әдәби дилимизин әввәлки дөврләриндә дә мөвчуд олмамышдыр. Үмумтүрк узун саитләри узун ә саити (ә:) истисна олмагла, өзләринә мүвафиг гыса саитләрлә әвәз олунмушлар. ә: саити исә бир гајда олараг е саити илә әвәзләнмишдир; мәс.: *кә:н -к,ен, кә:ч -кеч ,пә:ш -беш, пә:л -бел* (узун *ә:* сәсли сөзләрә аид мисаллар А. М. Шербакын көстәрилән әсәриндән алынмышдыр; бах с. 51).

Әдәби дилимиз үчүн сәчијјәви олмајан илкин узанма «Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә исә... чох зәиф һалда бә'зи сөзләрдә өзүнү көстәрир.

Бу хүсусијјәти бир нечә сөздә Нуха (Шәки—А. А.) диалектиндә (мәс.: сарыи, гарыи, барыи, морух — Ашмарин, 73) вә газах диалектинин Башкечид шивәсиндә (мәс.: гары, ангры, чејл — Джангидзе, 4) көрә билирик» (М. Ш., АД, 24).

Лакин Шәки диалектинә аид верилән мисаллар илкин узанма фактлары кими шүбһә доғурур. Көрүнүр, Шәки диалектинин тәдгигчиси М. Исламовун ашағыдакы мүлаһизәси даһа доғрудур: «... Нуха (Шәки — *А. А.)* диалектиндә елә узанмаја да тәсадүф едилир ки, бу, сөзләрдә сәс дүшүмү һадисәси баш вермәдән әмәлә кәлир вә узанма сөзләрдә мә'на дәјишиклији јаратмыр. Она көрә дә бу тип узанманы нә илкин, нә дә ки сонракы узанма һесаб етмәк мүмкүн дејилдир. Узанманын бу типи сәсинин сөздәки фонетик мөвгејиндән, јериндән асылы олур» (М у с а И с л а м о в. Азәрбајчан дилинин Нуха диалекти. Бакы, 1968, с. 6).

Әслиндә илкин узанма да өз мәншәјинә көрә фонетик һадисәләрлә бағлыдыр вә сонракы узанмада олдуғу кими мүхтәлиф самит сәсләрин дүшмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. Лакин сонракы узанмада бу ајдын көрүндүјү һалда, илкин узанмада етимоложи тәдгигата мөһтачдыр. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, илкин узанмаја малик олмајан дилләрдәки узун саитләрин јериндә ишләнән гыса саитләр даһа узун инкишаф тарихинә маликдир.

2. Саит фонемләр системи. Әсас фәргләндиричи әламәтләр. Әмәлә кәлмә јеринин гејри-сабитлији вә онун сәбәбләри.

Азәрбајчан дилинин саитләр системи дилимизин бүтүн тарихи инкишафы бојунча үч принсипә әсасланмышдыр: 1) әмәлә кәлмә јеринә вә јахуд дилин үфги вәзијјәтинә көрә,

2) дилин шагули вәзиjјәтинә көрә, 3) додагларын вәзиjјәтинә көрә.

Биринчи принсипә көрә, дилимизин саитләри үч јерә аjрылмышдыр: дилөнү (инчә) саитләр: **и, ү, ө, ә**, б) дилортасы саит **е**; в) дилархасы (галын) саитләр: **ы, у, о, а**. Икинчи принсипә көрә дә дилимизин саитләри үч јерә аjрылмышлар: а) гапалы саитләр: **и, ү, ы, у**; б) јарымгапалы саит **е**; в) ачыг саитләр, **ә, ө, а, о**. Нәһаjәт, додагларын вәзиjјәтинә көрә ики нөвә аид саитләр мөвчуд олмушдур: а) додагланан: **ү, ө, у, о** вә додагланмаjан: **н, ә, ы, а, е**. Беләликлә, дилимизин саитләри ашағыдакы чәдвәлдәки системә малик олмушдур:

и		ы
ү	е	у
ө		о
ә		а

Демәли, Азәрбаjчан әдәби дили, саитләр системинә көрә, бүтүн тарихи боју үмумтүрк куб саит системиндән фәргли саитләр системинә әсасланмышдыр.

Азәрбаjчан дилинин саитләр системи өзүнүн бүтүн тарихи инкишафы боју гапалылыг — ачыглыг фәргләндиричи әламәтини горумушдур. Башга сөзлә, ачыг вә гапалы саитләрин бир-бирилә әвәзләнмәләринә, демәк олар ки, тәсадүф едилмир. Дикәр фәргләндиричи әламәтләр исә о гәдәр дә мөһкәм олмамышдыр. Бу, өзүнү биринчи нөвбәдә, әмәлә кәлмә јеринин гејри-сабитлијиндә көстәрир. Дилимизин бүтүн әввәлки дөврләриндә (демәк олар ки, совет дөврүнә гәдәр) додагланмаjан инчә саитләр галын саитләрин јеринә кениш сурәтдә ишләнмишләр. Мәсәлән: *Лашәрик олмаг диләрсән, сеч бу ағү г а р ә д ә н... Гашынла, кирпикин, зүлфин г а р а д ы н... Г ә р ә зүлфини рух үзрә көрәли көзим никарын...* (Н ә с и м и); *Деди: «Нәдир а т ә, јохса а н ә?»* (Ф ү з у л и); *Бу г ә р а бәхтимни һәм ол күн сиjаһпуш еттиләр* (К и ш в ә р и).

Мисаллардан көрүндүјү кими, дилөнү *ә* саити чох сәрбәст сурәтдә *а* саитинин әвәзиндә ишләнир; һәм дә һәр бир һалда сөзүн мә'насына һеч бир тә'сир көстәрмәмишдир.

Еjни хүсусијјәти **ы** дилархасы саитинин јериндә ишләнән дилөнү **и** саити һаггында демәк олар. Белә әвәзләнмә шәкилчи морфемләрдә ишләнән *ы* саитинә даһа чох аиддир. Дилимизин тарихиндә чох кениш јаjылмыш бу хүсусијјәт көһнә дәбдә охујан мүғәнниләрин дилиндән республика радиосундан бу күн дә ешидилмәкдәдир; мәсәлән:

Ағ үздә халин,
О күл чамалин,
Өлдүрдү мәни,
Јандырды мәни
Нәдир хәјалин, нәдир хәјалин?!

Белә бир хүсусијјәт, һеч шүбһәсиз, шәкилчи морфемдәки саитләрин мүстәгил фонематик мә'наја малик олмамасындан ирәли кәлирди. Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилиндә шәкилчинин саит тәркиби һеч бир мүстәгиллијә малик олмајыб, сөз көкүнүн сон саитиндән асылыдыр; һәмишә она табе олур вә аһәнк гануна көрә онунла ујғунлашыр. Аһәнк гануну исә, бәлли олдуғу кими, түрк дилләриндә фоноложи мә'наја малик олмајан фонетик һадисәләрдән ән кениш јајыланлардан биридир. Аһәнк ганунунун саитин әмәлә кәлмә јеринә көрә позулмасы дилимиздә даһа чох үслубла бағлы олмуш вә мүәјјән дәрәчәдә әрәб вә фарс дилләринин тә'сириндән ирәли кәлмишдир. Бу вәзијјәт санки зијалы дили кими хүсусиләшән әдәби дили үмумхалг дилиндәки фәргләндирмәк васитәси кими сүн'и сурәтдә јарадылмышды. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә әмәлә кәлмә јери фәргләндиричи әламәтинин мөһкәм олмасы буну бир даһа тәсдиг едир.

3. Додагланан вә додагланмајан саитләр. Додагланмалыг әламәтинин гејри-сабитлији.

Јухарыда гејд олундуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дөрд додагланан саит вардыр: **ү, ө, у, о.** Бу саитләрдән һәр биринин өз додагланмајан гаршылығы вардыр. Белә ки, **ү** саити **и, ө** саити **ә, у** саити **ы, о** саити исә **а** саитиндән додагларын вәзијјәтиндән башга һеч нәјә көрә фәргләнмир.

Дилимизин тарихиндә додагланма фәргләндиричи әламәти мөһкәм олмамышдыр. Бир чох һалларда додагланан саитләр көстәрилән фәргләндиричи әламәтләрини итирмиш вә өзләринин додагланмајан гаршылыглары илә әвәз олунмушлар. Бу хүсусијјәт гапалы додагланан саитләрә даһа чох аид олмуш вә өзүнү ән кениш сурәтдә шәкилчи морфемләрдә көстәрмишдир. Бунун сәбәби одур ки, дилимизин шәкилчи морфемләриндә додагланан саитләрин јалныз гапалы нөвләри иштирак едир. Ачыг додагланан саитләр исә ја иштирак етмир, ја да демәк олар ки, иштирак етмир.

Додагланан гапалы саитләри өз додагланмалыг фәргләндиричи әламәтләрини итирмәләринә аид дилимизин бүтүн дөврләриндән мисал көстәрмәк олар:

Базырканлар у л у с ы *тутулды... Чобанын әлләрин* ч ө з д и, *алнында бир* ө п д и («К и т а б и - Д ә д ә Г о р г у д»); *Ким ки һејван* о л д ы, *ады ат имиш... Мүнәввәр ејлә висалынла, еј гәмәр,* К ө з ү м и... (Н ә с и м и); *Шол пәри пејкәр ки,* ј ү з и н д ә н *нигаб алмыш, кәлүр* (К и ш в ә р и); *Бир дәвәсиз дәрдә уғратмыш* ө з и н *мискин тәбиб* (Ф ү з у л и); *Евдән чыхды чүн дишхарыки адам Ани* к ө р д и л ә р, *гаму ан,а* ј ү к и р д и л ә р («Ш ү һ ә д а н а м ә»); *Кими чан етди, кими* к ө н, л и н и *дилдарә фәда* (Г ө в с и).

Додагланмалыг әламәтинин шәкилчи морфемләр үчүн фонематик мә'наја малик олмамасы онун белә бир систем һалында позулмасына сәбәб олмушдур. Гејд етмәк лазымдыр ки, белә бир хүсусијјәт өзүнү дилимизин әввәлки дөврләриндәки гәдәр кәскин олмаса да, мүасир Азәрбајчан дилиндә дә көстәрир. Мә'лум олдуғу үзрә, додагланан саитләрин өз додагланма кејфијјәтини итирән вариасијаларынын ишләнмәси Азәрбајчан дилиндә ганунауј ғунлуг тәшкил едир. Белә ки, додагланан саит сөз вә ја сөзформанын сонуна доғру нә гәдәр ахырынчы һечасында ишләнирсә, онун додагланма дәрәчәси бир о гәдәр азалыр. Мүасир Азәрбајчан дилиндәки бу ганунауј ғунлуғу белә бир формула илә көстәрмәк олар:

$$һ_1 + һ_2 + \ldots һ_n = V - l_1 - l_2 - l_3 - \ldots l_n$$

Бурада $һ_1$ биринчи, $һ_2$ икинчи $һ_n$ сонра кәлә билән һечалары, V саити, l исә додагланманы көстәрир. Формуланын мә'насы бундан ибарәтдир ки, додагланан саит нә гәдәр сонракы һечада ишләнирсә, додагланма кејфијјәтини бир о гәдәр итирир[1].

Додагланан гапалы саитләрин онлара мүвафиг додагланмајан саитләрлә сөзкөкү морфемләриндә әвәз олунмасы Азәрбајчан дилинә шәрг вә чәнуб диалект вә шивәләринә, ү>и һадисәси исә хүсусән шәрг диалект вә шивәләриндә јајылмышдыр (Бах: М. Ш., АД, 44—46). Шәкилчи морфемләрдә исә бу фонетик һадисә үмумхалг сәчијјәсинә маликдир. Истәр мүасир әдәби дилимиздә, истәрсә дә үмумхалг чанлы данышыг дилиндәки бу хүсусијјәт көстәрир ки, шәкилчиләрдә ишләнән саитләрдә додагланмалыг әламәтинин зәифлији Азәрбајчан дилиндә узун мүддәтли тарихә маликдир.

Додагланма фәргләндиричи әламәтинин зәифлији дилимизин тарихиндә башга шәкилдә, даһа доғрусу, јухарыда

---

[1] Әлавә мә'лумат үчүн бах: А. А х у н д о в. Мүасир Азәрбајчан дилинин фонемләр системиндәки бә'зи ганунауј ғунлуглар һаггында— АДУ-нун елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат) 1963, №6, с. 82.

гејд олунан фонетик һадисәјә тамамилә экс һалда да өзүнү көстәрмишдир. Белә ки, у→ы, у→и ү—и һадисәси гәдәр ниш олмаса да, дилимизин бүтүн тарихи просесиндә ы→у, и→ ү һадисәсинә дә чох тәсадүф олунур. Додагланмалыг әламәтинин итмәсиндә олдуғу кими, додагланмалыг әламәтинин јаранмасы да дилимизин бүтүн инкишаф дөврләринә аиддир: *Мән ашаға гулпа ј а п ы ш у р а м, сән југары гулпа ј а п ы ш у р с а н, мәрә гавват оғлу, охунламы, гылынчынламы, кәл бәру сөјләшәлим деди* («Китабы-Дәдә Горгуд»); *Ағзына ким а л у р меји, ким дәхи фикричам едәр... Афәрин ол күл ј а н а г л у дилбәри-рә'наја ким...* (Нәсими); *Мә'шугә с а р у ј а бахса ашиг... Шол пәри пејкәр ки, јүзиндән нигаб алмыш, к ә л ү р* (Кишвәри); *Мә'шугә с а р у ј а бахса ашиг...* (Хәтаи); *Гаму чәфалара сәбр е ј л ә ј ү б* дүа гылғыл (Фүзули); *Сәфәр јарағыны е л и ј ү б Әраг с а р у с и н ә јүз гојду* (Шүһәданамә); *Кәштә ч ы х у б јар кәлдикин ешитмиш* (Вагиф); *Сонра б и л м ү р ү к нә олачаг еләбуратан б и л ү р ү к* (М. Ф. Ахундов)

Додагланмајан гапалы саитләрин өзләринә мүвафиг додагланан саитләрлә әвәзләнмәси Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә дә өзүнү көстәрир. «**ы** сәсинин **у** сәси илә әвәзләнмәси һадисәси әсасән шәрг диалект вә шивәләринә (хүсусән Губа диалекти) аид олуб, сөзүн сон һечасында өзүнү көстәрир. Бундан әлавә бу һадисәјә Загатала — Гах шивәсиндә дә раст кәлә билирик. **ы**>**у** һадисәсинә чох вахт гошадодаг (**м, п, б**), диш сәсләри (**т, л, р, ш**) вә дилархасы (**х, ғ**) сәсләриндән сонра тәсадүф едилмишдир» (М. Ш., АД., 48). **и** сәсинин додагланмалыг кејфијјәти кәсб етмәси исә «даһа чох Нахчыван диалект вә шивәләриндә өзүнү көстәрир. Лакин бу һадисәјә аз вә чох дәрәчәдә башга диалект вә шивәләримиздә дә тәсадүф едилир» (Јенә орада).

Акад. М. Ширәлијев белә фонетик һадисәнин гәдим түрк абидәләринә вә мүхтәлиф түрк дили диалектләри үчүн сәчијјәви олдуғуну көстәрир (М. Ш., АД, 48).

Бизчә әдәби дилимизин әввәлки дөврләри үчүн бу һадисәнин дилхаричи сәбәбләри дә олмушдур. Проф. Ә. Дәмирчизадә јазыр: «Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан фолклорунда, хүсусән мәнзум әсәрләриндә сөзләрин фонетик тәркиби һәмишә сөзлә саз аһәнки узлашмасынын ән јахшы васитәләриндән бири олмушдур.

Бу васитәдән ашыг јарадычылығында, еләчә дә јазылы әдәбијјатымызда мүхтәлиф шәкилләрдә истифадә олунмушдур» (Ә. Д., КДГ, 16). Мә'лум олдуғу үзрә, додагланан саитләр мусиги илә охунан әсәрләр үчүн даһа бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Дилимизин тарихиндә додагланмалыг фәргләндиричи әламәтинин зәифлијинин лингвистик сәбәби исә шәкилчи морфемләриндә ишләнән саитләр үчүн һәмин әламәтин фоноложи мә'наја малик олмамасыдыр. Бәлли олдуғу үзрә, Азәрбајчан дили шәкилчи морфемләриндә ишләнән саитләр јалныз бир: **ачыглыг-гапалылыг** фәргләндиричи әламәтинә маликдир.

4. Алынма сөзләрдәки саитләр вә онларын Азәрбајчан дилиндә талеји

Проф. Ә. Дәмирчизадә јазыр: «Китаби Дәдә Горгуд» дилинин фонетик хүсусијјәтләриндән бәһс едәркән, үмумхалг дили кими илк тәшәккүл етмә дөврүндә дилимизә дахил олмаға башлајан бир сыра әчнәби сөзләрин, хүсусән әрәб вә фарс сөзләринин бә'зән јалныз мә'нача дејил, еjни заманда фонетик чәһәтдән вә азәричәләшәрәк (азәрбајчанчалашараг— А. А.) илк күндән үмумхалг Азәрбајчан дилинин тәркиб үнсүрү кими она үзви сурәтдә гарышдығыны да көстәрмәк зәруридир» (Ә. Д., КД., 55). Гејд едәк ки, бу просес дилимизин бүтүн инкишаф дөврләри үчүн сәчијјәви олмушдур.

Мә'лум олдуғу үзрә, көһнәазәрбајчан дилиндә алынма сөзләрин, демәк олар ки, һамысы әрәб вә фарс дилләринә мәнсуб иди. Фонетик чәһәтдән азәрбајчанчалашма һәр ики дилдән алынан сөзләрә аиддир. Лакин онларын арасында муәјјән фәргләр олдуғу үчүн әрәб вә фарс дилләриндән алынан сөзләрин фонетик чәһәтдән азәрбајчанчалашмасындан ајры-ајрылыгда бәһс етмәк даһа доғрудур.

1. Әрәб дилиндән алынма сөзләр, ајдындыр ки, физиоложи-акустик чәһәтдән үч саит тәркибинә **(а, и, у)** малик олмуш вә узун гысалыг әламәти нәзәрә алындыгда алты саит фонеми еһтива етмишдир: **и:, и, у:, у, а:, а.**

Азәрбајчан дилинә кечән әрәб сөзләриндә ишләнән һәмин саитләрин Азәрбајчан дилиндәки талеји конкрет олараг ашағыдакы кими олмушдур:

[а] саити

[а] Азәрбајчан дилиндәки мүвафиг саитдән өз мәхрәчи илә ајдын шәкилдә фәргләнир. Азәрбајчан дилиндә «а» саити дилин арха дамаға доғру габармасы илә әмәлә кәлән дилархасы саит, јахуд галын саит олдуғу һалда, әрәб дилиндә «а» саити дилин өн дамаға доғру габармасы вә ағзын нисбәтән ачылмасы шәраитиндә әмәлә кәлән дилөнү саитдир. Бу

фонем ејни заманда Азәрбајчан дилиндәки «а» вә «ә» сәсләрини хатырладыр»[1].

Әрәб дилиндәки [а] саити Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләриндә өзүнү ашағыдакы шәкилләрдә көстәрир.

1. [а] → [ә] Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләринин әксәријјәтиндә әрәб дилиндәки [а] саити [ә] саитинә чеврилир:

[тарзун]→[тәрз], [лафзун]→[ләфз], [фараһун]→фәрәһ] [сабрун]→[сәбр], [талабун]→[тәләб], [баситун]→[бәс ит], [kатлун]→[гәтл] вә с.

2. [а]→ [а:] Өн сыра саитли һечалардан әввәл кәлән әрәб [а] саити Азәрбајчан дилиндә [а:] саитинә чеврилир: [сади:кун]→[са:диг] вә с. Бә'зи һалларда әрәб дилиндәки [а] саити арха сыра саитли һечалардан әввәл дә ([а:] саити кими тәләфүфз олунур: [аса:рун] → [а:сар] вә с.

3. [а]—[и] Әрәб дилиндә үчүнчү бабын мәсдәринә (муфа:алатун) дахил олан сөзләр Азәрбајчан дилинә кечәркән [а:] сәсиндән сонра кәлән [а] саити [и] саитинә чеврилир:

[муза:kаратун]→[муза:кирә],[муба:разатун]→[мүба:ризә], [муһа:рабатун]→[мүһа:рибә], [муса:даратун] — [мүса:дирә], [муkа:валатун]—[мүга:вилә], [муkа:ламатун] — [мүка:лимә], [муна:kашатун]—[мүна:гишә], [муkа:ддаматун] — [мүгәддимә] вә с.

[а:] саити

«Узун «а» саитинин тәләффүзүнә кәлинчә, бу саит өз мәхрәчинә көрә гыса «а» сәсинин ејни олуб кәмијјәтчә ондан тәгрибән ики дәфә артыгдыр»[2].

Әрәб дилиндәки [а:] саити дә Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләриндә ики шәкилдә тәзаһүр едир.

1. [а:]→[а:] Азәрбајчан дилинә кечмиш өн сыра саитли һечадан әввәл кәлән [а:] саити [а:] кими тәләффүз едилир;

[а:латун] →[а:ләт], [ба:исун] → [ба:ис], [ба: киратун] → [ба:кирә], [бака:ратун]→[бәка:рәт], ['ада:латун]→[әда:ләт],

---

[1] Ә. Ч Мәммәдов. Әрәб дили, АДУ нәшри, 1958, с. 14.
[2] Јенә орада.

['ада:ватун]→[əда:вəт], ['əла:гатун]→[əла:гə], ['əла:матун]→ ['əла:мəт], [та:либатун] → [та:либə], [да:битун] → [за:бит], ['ира:датун]→ [ира;дə], [hа:силун] → [hа:сил], [да:хилун] → [да:хил], [kа:тилун]→[га:тил], ['ида:ратун]→[ида:рə] вə с.

2. [а:]—[а] сонунчу hечада олан əрəб [а:] саити Азəрбајчан дилинə кечəн əрəб сөзлəриндə [а] саитинə чеврилир [тимса:лун]→[тимсал], [усма:ну]→[осман], ['инса:нун]→[инсан], ['и:ма:нун]→[иман], [hа;сила:тун]→[hа:силат], [шара:абун]→[шəраб], [миса:лун]→[мисал], [су'а:лун]→[суал] вə с.

Бə'зи hалларда илк hечада олан [а:] саити дə [а] кими тəлəффүз олунур: [а:дамун]→адам].

[и] вə [и:] саитлəри

«Əрəб дилиндəки гыса «и» вə узун «и» саитлəри, кəмијјəтлəри көзлəнилмəк шəртилə, тəхминəн Азəрбајчан дилиндəки мүвафиг саитлəр кими тəлəффүз олунур»[1].

Əрəб дилиндəки (и) саити Азəрбајчан дилиндə, Азəрбајчан дилинə кечəн сөзлəрдə өзүнү дөрд шəкилдə көстəрир:

1. [и]→[и].

[тимса:лун]→[тимсал], [ға:либун]→[га:либ], [а:лимун]→[а:лим], [а:чизун]→[а:чиз], [а:шикун]→[а:шиг] вə с.

2. [и]→[ə]. Сөзүн hечасында кəлəн [и] саити Азəрбајчан дилинə кечəн бə'зи əрəб сөзлəриндə [ə] саитинə чеврилир: ['изра:илу]→[əзрајыл], ['иjа:латун]→[əjа:лəт], ['иjа:нун]→[əjан], ['ила:чун]→[əлач] вə с.

3. [и] → [е] Сөзүн əввəлинчи hечасында кəлəн [и] саити Азəрбајчан дилинə кечəн бə'зи əрəб сөзлəриндə [е] саитинə чеврилир:

['илмун]→[елм].

4. [и]→[е:]. Сөзүн əввəлинчи hечасында кəлəн [и] саити Азəрбајчан дилинə кечəн бə'зи əрəб сөзлəриндə [е:] саитинə чеврилир: ['итарəфа]→[е:тираф], ['и'ла:нун]→[е:лан], ['и'тирадун]→[е:тираз], ['и'тикадун]→[е:тигад] вə с.

---

[1] Ə. Ч. Мəммəдов. Əрəб дили, АДУ нəшри, 1958, сəh. 15.

Әрәб дилиндәки [и :] саити дә Азәрбајҹан дилиндә мүхтәлиф вәзијјәтләрдә өзүнү көстәрир:

1. [и:]→[и:] Азәрбајҹан дилинә кечмиш бә’зи әрәб сөзнин икинчи һесаҹындакы [и :] саити олдуғу кими тәләффүз олунур: (баси : ратун] → бәси : рәт], [аки : датун]—[әги : дә], [ари : датун]—[әри : зә] вә с.

2. [и:]→[и]. Азәрбајҹан дилинә кечмиш әрәб сөзләринин биринчи вә сонунҹу һеҹаларындакы [и :] саити [и] саитинә чеврилир:

[баси:тун]→[бәсит], [’ади:бун]→[әдиб], [’ази:зун]→[әзиз], [’ами:нун]→[әмин], [’аси:рун]→[әсир], [һаки:мун]→[һәким], [и:ма:нун]→[иман], [тамси;лун]→[тәмсил], [лази:зун]→]ләзиз], [каби;һун]→[гәбиһ], [дали:лун]→[дәлил] вә с.

Бә’зи һалларда [и :] саити Азәрбајҹан дилиндә [ы] саитинә дә чеврилир: [ахи : рун]→[ахыр] вә с.

[у] вә [у:] саитләри

Әрәб дилиндәки «гыса «у» узун «у» саитләри дә һәмчинин кәмијјәтләри көзләнилмәк шәртилә, тәхминән Азәрбајҹан дилиндәки мүвафиг саитләр кими тәләффүз едилир»[1].

Әрәб дилиндәки бу саит гаршылығынын Азәрбајҹан дилиндә олмасына бахмајараг, Азәрбајҹан дилинә кечмиш әрәб сөзләриндә ҹидди дәјишикликләрә мә’руз галыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, һеч бир һалда әрәб дилиндәки [у] саити Азәрбајҹан дилиндә өзүнү мүһафизә едә билмир. Көстәрилән әрәб саити Азәрбајҹан дилиндә ашағыдакы дәјишикликләрә уғрајыр:

1. [у]→[ү]:

1. [муса:даратун] → [муса;дирә], [муба:лағатун] → [мүба:лиғә] [һуснун]→]һүсн], сулһун] → [сүлһ], [муза:каратун] → [мүза:кирә] [һуҹратун]→[һүҹрә], [куфрун]→[күфр] вә с.

2. [у]→[ө]: [һукмун]→[һөкм]. [умрун]→[өмүр].

3. [у]→[о]:[усма:ну]→[осман].

4. [у]→[ы]:[куфлун]→[гыфыл].

---

[1] Ә. Ч. Мәммәдов. Әрәб дили, АДУ нәшри, 1958, с. 15.

[у] саитиндән фәргли олараг, әрәб дилиндәки [у :] саити Азәрбајчан дилиндә ишләнән әрәб сөзләриндә јалныз кәмијјәтчә дәјишилир. Гејд едәк ки, бу һеч дә мүтләг сәчијјә дашымыр. Бир чох һалларда [у :] саити Азәрбајчан дилиндә дә мүһафизә олунур.

Гејд олунан саит Азәрбајчан дилиндә өзүнү ики шәкилдә көстәрир:

1. [у:]→[у:] : [суку:натун]→[сүку:нәт], [һуку:матун]→[һөку:мәт], [дару:ратун]→[зәру:рәт] вә с.

2. [у:]—[у]:

['ару:дун]→[әруз], [макту:бун]→[мәктуб], [мазк:урун]—[мәзкур], [мадму:нун]→[мәзмун], [мазлу:мун]→[мәзлум], [мабсу:тун]→[мәбсут], [зуһу:рун]→[зүһур], [ту:тун]→[тут], [макбу:лун]→[мәгбул] вә с.

Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләриндә саитләр үзрә баш верән дәјишикликләр әсасән көстәриләнләрдән ибарәтдир.

2. Фарс дилиндән кечән сөзләрин фонетик тәркиби дә алты саитдән **(и, ә, е, о, у, а)** ибарәтдир. Бунлардан **и :, а :, у :** саитләри даим узун тәләффүз олунур. **Ә, е, о** саитләри исә гыса, даһа доғрусу нормал кәмијјәтли үнлүләр кими тәзаһүр едир.

Фарс сөзләри дә дилимизин фонетик гурулушунун чидди тә'сиринә мә'руз галмыш вә мүәјјән дәјишикликләрә уғрамышлар. Фарс дилиндән кечән сөзләрин саит тәркибиндә баш верән дәјишмәләри ашағыдакы кими хүласә етмәк олар:

[а:] вә [ә] саитләри

Фарс дилинин фонетик тәркибинә дахил олан бу саитләр додагланмајан, ачыг үнлү сәсләрдир. Онлар бир-бириндән әмәлә кәлмә јеринә вә кәмијјәтинә көрә фәргләнирләр. Биринчиси, јә'ни [а :] саити арха сыра, узун, икинчиси исә өн сыра, гыса (әслиндә нормал кәмијјәтә малик) саитдир.

Фарс [а :] саитинин фонетик талеји Азәрбајчан дилиндә беләолмушдур:

1. [а :]—[а :]. Фарс дилиндән кечән сөзләрин инчә саитли һечалардан әввәл кәлән ачыг һечаларында: [а : сема : н] → [а:симан] [морва:ри:д]→[мирва:ри], [ја:вәр]→ја:вәр], [ја:дка::р]→[ја:дикар], [а:һәнк]→[а:һәнк]...

Бә'зи һалларда галын саитли һечалардан әввәл кәлән ачыг һечаларда да еjни хүсусиjjәти көрүрүк: [а : ва : з] → [а : : ваз], [а : са : н] → [а : сан], [а : ра : м] → [а : рам]...

2. [а :] → [а]. Фарс дилиндән кечән сөзләрдә бүтүн гапалы һечаларда: [та : р] → [тар], [а : шена:] → [ашна]*, [бәһа : р] → [баһар]...

Еjни хүсусиjjәти сөз сонундакы ачыг һечаларда да көрүрүк: [бәһа :] → [баһа], [дилроба:] → [дилрүба]...

3. [а] → [ә] : [тәрjа : к] → [тирjәк]...

Фарс сөзләриндәки [ә] саити исә Азәрбаjчан дилиндә алты мүхтәлиф дәjишиклиjә мә'руз галмышдыр:

1. [ә] → [ә] : [шәһр] — [шәһәр], [зәһр] — [зәһәр], [әждәр] — [әждәр], [әнбәр] — [әнбәр]

2. [ә] → [а] : [әнбар] — [анбар], чәва : н] — [чаван]...

3. [ә] → [и] : [тәрjа : к — [тирjәк], [пәһләва : н] — [пәһливан], [меһрәба : н] — [меһрибан]...

4. [ә] → [ү] : [компәг] — [көмрүк], [коләнг] — [күлүнк]...

5. [ә] → [о] : [әфса : р] — [овсар]...

6. [ә] → [ы] : [хәри : д] — [хырыд]...

Көстәрилән фонетик дәjишмәләрдән сон икиси чох мәһдуддур.

[и:] саити

Бу саит фарс дилиндә ән гапалы, инчә вә һәмишә узун тәләффүз олунан бир саитдир. Азәрбаjчан дилинә кечән фарс сөзләриндә ашағыдакы дәjишикликләрә мә'руз галмышдыр:

1. [и :] → [и :] : [си : ми : нбәр] → [си:минбәр], [си : мса : р] → [си : мсар], [ни : зә] → [ни : зә] [ти : рә] → [ти : рә], [зи : вәр] → [зи : вәр].

2. [и :] → [и] : [зи : н] → [зин]*, [зи : нһа : р] → [зинһар], [ми : jа : не] → [миjана, [ми : на:] → [мина], [ми : ра : б] → [мираб], [ми : рза:] → [мирзә]...

3. [и :] → [е] : [пи : ше] → [пешә]...

4. [и :] → [ы] : [га : вми : ш] → [чамыш]...

[е] саити

Азәрбаjчан дилиндәки [е] саитиндән фәргли олараг, фарс дилиндәки [е] саити** дилөнү гыса саитдир.

---

* Азәрбаjчан дилинин тарихинә аид jазылы абидәләрдә [а: шина] шәклиндә ишләнмишдир: Ашина һалын нә билсүн нәфсини билмәз гәриб (Нәсими); Худаjа, бәлаjи-ешгә гыл ашина мәни (Фүзули)...

* Jәһәр.

** Бә'зи дилчилик әдәбиjjатында бу саит į ишарәси илә көстәрилир (Мәсәлән, бах: Гаприндашвили, Дж. Ш. Гиунашвили. Фонетика персидского языка. Тбилиси, 1964, с. 33).

Азәрбајҹан дилинә кечән фарс сөзләриндә ашағыдакы дәјишикликләрә мә'руз галмышдыр:

1. [е]→[е]. Сөзүн икинчи вә сонракы гапалы һечаларын өзүнү көстәрир: [зиреһ] →[зиреһ]. كشيدن кәшидән фе'линин көкү олуб Азәрбајҹан дилиндә шәкилчи кими ишләнән (-кеш) морфеминдә сөздәки јериндән асылы олмајараг [е] кими ишләнир.

2. [е]—[ә]: Сөз сонунда ишләнән бүтүн [е] саитләри Азәрбајҹан дилиндә [ә] саити илә әвәз олунур: [са : је] →[са : јә], [мәрда : не] → [мәрда : нә], [си : не] →[синә], [на : ме] → [на : мә]...

3. [е]→[и]. Сөзүн биринчи һечасында өзүнү көстәрир: [дел] →[дил]*, [мескәр] → [мискәр], [керда : б] → [кирдаб], [зенда : н] → [зиндан], [зераф] → [зираф], [сепәр] → [сипәр], /сетәм]→[ситәм]...

4. [е]→[а] : [тәхте]→[тахта]...

5. [е]→[у] : [хореш]→[хуруш].

Бунлардан сон икинчиси бир-ики сөзлә мәһдудлашыр.

[у:] саити

Дилархасы гапалы узун саитдир. Азәрбајҹан дилиндә ашағыдакы дәјишикликләрә мә'руз галмышдыр:

1. [у :]→[у :] : [гу : ја] →[ку : ја] [гу : ше]→[ку : шә]...

2. [у :] → [у] : [а : резу :] → [арзу], [әфсу : н] → [әфсун], [ну : ш]→[нуш], [хору : с]→[хоруз], [ча : ду :] → [ча : ду]...

3. [у :] → [ү] : [ку : че] → [күчә], [ду : дәмә] → [дүдәмә], [ку : гәрд]→[күкүрд], [ду : баре]→[дүја : рә]...

4. [у :]→[и] : [тәра : зу :]→[тәрәзи]...

[о] саити

Фарс дилиндән Азәрбајҹан дилинә кечән сөзләрдә һаггында данышылан арха сыра, додагларнан гапалы [о] саити ашағыдакы дәјишикликләрә мә'руз галмышдыр:

1. [о]→[о] : [хош]→[хош]. [хесров]→[хосров], [хочәстә]→ [хочастә], [тохм]→[тохум]...

2. [о]—[ү]. Фарс дилиндән кечән сөзләрин әксәријјәтиндә бу дилләрарасы әвәзләнмә өзүнү кениш сурәтдә көстәрир:

---

* Үрәк мә'насында.

[болбол] → [бүлбүл], [бонја : д], [гомгомә] → [гумгүмә], [золф]→[зүлф], [гомра : һ]→[күмраһ], [гол]→[күл], [гору:һ] → [күруһ]...

3. [о] →[у] : [хорма] →[хурма], [хода] →[худа]...

4. [о]→[ө] : [коһне]→[көһнә], [нокәр]→[нөкәр], [хорәк]→[хөрәк]...

5. [о] →[и] : [на : зок]→[назик], [морва : рид] →[мирва:ри]...

[оу] дифтонгу

Фарс дилиндәки архасыра, додагланан саит үнсүрләриндән тәшкил олунмуш бу дифтонг Азәрбајчан дилинә кечән фарс сөзләриндә өн сыра [өү] вә арха сыра [оу] дифтонглары васитәсилә ифадә олунмушдур:

1. [оу] → [өү] : [гоуһәр]→[көүһәр], [роушән]→[рөүшән], [чоушән]→[чөүшән], [доурә]→[дөүрә]...

2. [оу] — [оу] : [чоуга : н] → [чоукан], [ноубәһа : р] → [ноубаһар], [пелоу]→[плоу]...

Фарс дилиндән Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинә кечән фарс сөзләриндәки саит дәјишмәләри әсасән көстәриләнләрдән ибарәтдир.

5. Узун саитләр

Дилимизин әввәлки дөврләриндә узун саитләр кениш сурәтдә ишләнмишдир. Азәрбајчан дилинин фонетик тәркибинә дахил олан саитләрин һамысынын узун вариасијалары мөвчуд олмушдур: **и :, ү :, ө :, ә :, е :, ы:, у :, о :, а :**. Көстәриләнузун саитләр алынма, истәрсә дә өз сөзләримиздә нәзәрә чарпыр. Амма гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн һалларда бу узун саитләрин ишләнмәси фонетик мөвгедән асылы олмуш, даһа чох ше'рдә, демәк олар ки, һәмишә әруз вәзнинин мә'лум тәләбләринин нәтичәсиндә ишләнмишдир. Буна көрә дә узун саитләр дилимизин әввәлки дөврләриндә һеч бир фонематик мә'наја малик олмамыш, јә'ни мүстәгил фонем кими чыхыш едә билмәмишләр.

Әввәлдә гејд олундуғу кими, саитләрин әмәлә кәлмә јериндә өзүнү көстәрән гејри-сабитлик өз сөзләримиздә узун саитләрин кениш сурәтдә ишләнмәси үчүн фонетик зәмин јаратмышдыр; мәс.: *ата*> *а:тә, ана*>*а : нә, гара*> *га : рә* вә с.

Көстәриләнузун саитләрин јалныз бир гисми нисбәтән сон дөврләрдә сөз вә сөзформалары фәргләндирмәк габилијјәти әхз етдикдән сонра мүстәгил фонемләрә чеврилә билмишләр.

6. Азәрбајҹан дили саитләринин үмуми тарихи хүсусијјәтләри

Азәрбајҹан дили саитләринин тарихи инкишафы барәсиндә там тәсәввүр алмаг үчүн онларын һәр бири һаггында ајры-ајрылыгда мә'лумат вермәји лазым билирик.

«и» саити. Мә'лум олдуғу үзрә, бу саит Азәрбајҹан дилиндә ән өндә тәләффүз олунан ән гапалы додаглашмајан саитдир. Дилимизин тарихи абидәләриндә мүхтәлиф һәрфләр вә ишарәләрлә ифадә едилмишдир. Мәсәлән, һәмин саитин «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында нечә ишарә едилмәси һаггында профессор Ә. Дәмирчизадә јазыр: «и» саити бә'зән тәкҹә әлифлә (اکی ики, امدی имди), бә'зән астынлы әлифлә اِیسینی-ис[illegible]ини (ијәсини), اکی ики), бә'зән әлиф вә ی (j) тәркибилә (ایچ ич, ایله илә اینجه инҹә), бә‘зән садәҹә ی (j) һәрфилә (کیم ким, سیز сия, بیز биз), бә'зән дә сәтиралты мәдд ишарәси гојулмуш ی (j) илә (ساوی салви) јазылмышдыр. Бә‘зи һалларда исә „и“ саити һеч бир әламәтлә јазылмамышдыр (دلك диләк, بر бир, کمسه кимсә, یگت јикит в әс.)» (Ә. Д., КДГ, 38—39).

«и» саити, Ҹ. Гәһрәмановун көстәрдијинә көрә, Нәсиминин әсәрләриндә дә тәхминән һәмин ишарәләрлә ифадә олунмушдур. (Ҹ. Г., НДЛ, 21). Үмумијјәтлә, бу һал әрәб әлифбасы илә јазылмыш, демәк олар ки, бүтүн мәнбәләрә аиддир.

«и» саити түрк дилләриндә ән гәдим саитләрдән бирндир. Азәрбајҹан дилиндәки «и» саитинин әсасында улутүркдәки *ы* вә *и* саитләри дурур (А. Щ., СФТЯ, 195).

Јазылы абидәләримиздә «и» саитинин мүхтәлиф һәрфләр вә һәрәкәләрлә ишарә едилмәси, көрүнүр, һәмин саитин мүхтәлиф фонетик мөвгеләрдә мүхтәлиф мадди хүсусијјәтләрә малик олмасындан ирәли кәлмишдир. «и» саитинин јазыда өз әксини мүхтәлиф шәкилләрдә тапмасынын, шүбһәсиз, субјектив сәбәбләри дә олмушдур. Лакин «и» саитинин јазыда мөвҹуд олан ишарәләрини онун мүхтәлиф вариасијаларынын ифадә формасы һесаб етсәк, бизҹә, сәһв етмәрик.

Азәрбајҹан дилинин јазылы абидәләриндә бир чох һалларда «и» саити шәкилчи морфемләрдә *ү* вә *у* саитләринин јериндә ишләнмишдир; мәсәлән:

Гонтуралы бакды көрди... Оғланын үзәринә дүшдиләр, гарусундан ағ әлләрин бағладылар, гыл орған ағ бојнуға тагдылар, јүзи үзәринә салубан сүрдүләр... («К и т а б и - Д ә д ә Г о р г у д»); *Кәл, бу рухсарун күлин көр ким, күли-хәндән будур... Ким ки, диларам илә өмрини хәрҹ ејләди...* (Н ә с и м и); *Мән һәм дура-дүшә јола дүшдим, Кәһ ачыға, кәһи колә*

дүшдим (Х ә т а и); *Бу гиссә көтүрдикинә мурад бу иди ки...* (М ә н а г и б); *Мин дә'б нәсиһәт етмәз олди* (Ф ү з у л и); *Көз ачмаға вермәз олди мөһләт* (М ә с и һ и).

«и» саитинин *ү* вә *у* саитләринин јериндә ишләнмәси, јухарыда гејд етдијимиз кими, дилимизин тарихиндә өзүнү көстәрән додагланмалыг фәргләндиричи әламәтинин шәкилчи морфемләрдә мөһкәм олмамасы илә әлагәдардыр.

«и» саити бә'зи конкрет һалларда *ә* саитинин јериндә дә ишләнмишдир. Бу һалы биз «Қитаби-Дәдә Горгуд» дастанларында, Орта әсрләрдә Қишвәринин, Мәсиһинин, Әманинин әсәрләринин дилиндә јалныз исмин чыхышлыг һал шәкилчисиндә көрүрүк. Һәмин шәкилчи һаггында проф. Һ. Мирзәзадә јазмышды: «Мүхтәлиф дөврләрин јазысында ишләнмиш бу шәкилчини Азәрбајҹан дили үчүн нормал һесаб етмәк олмаз, чүнки буна чох аз, һәм дә мүәјјән јазычыларын дилиндә тәсадүф едилир. Шифаһи халг әдәбијјаты дилиндә вә диалектләрдә дә бу хүсусијјәт јохдур. Раст кәлдијимиз нүмунәләр бунлардыр:

1. Һәсрәта, дәрда, дәриға ким бу бәхти т и р ә д и н,
Галмышам мән јарсыз өзкәләрлән јар олуб...
Сәндән өтри галмышам ајру дијари ј а р д и н.
Ҹандан мәһрум мән номид һәм д и л д а р д и н (К и ш в ә р и); *2. Кеј фаидә хасү аммә сәндин, Үммид јетишди камә с ә н д и н* (М ә с и һ и); *3. Кәсб ешг етмәкдүр и н с а н д и н ғәрәз,* Танымаг ҹаныны ҹандан ғәрәз (Ә м а н и).

Исмин чыхышлыг һал шәкилчисинин һәм ачыг, һәм дә гапалы сәсли илә ифадә едилдијини «Қитаби-Дәдә Горгуд» дилиндә дә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр» (Һ. М., АДТМ, 85).

Мәрһум профессорун *-дын//-дин* чыхышлыг һал шәкилчисини, беләликлә *и//ә* мүвазилијини Азәрбајҹан дили үчүн нормал һесаб етмәмәси тамамилә доғрудур. Белә ки, дилимиздә ачыглыг—гапалылыг фәргләндиричи әламәти, мә'лум олдуғу үзрә, шәкилчи морфемләр үчүн дә фонематик әһәмијјәтә маликдир. Бунунла белә *и//ә* мүвазилији дилимизин тарихиндә гыпчаг үнсүрләринин дә олдуғуну көстәрир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, шәкилчи морфемләрдә *и//ә* әвәзләнмәси бә'зи шивәләримиздә мөвҹуддур. Мәсәлән, «Азәрбајҹан дилинин Нуха (Шәки—А. А.) шивәсиндә... бә'зи шәкилчиләр бир гајда олараг кәсрәли ишләнир (алчик, кәлчик, көрчик, олчик...[1]».

Гејд едәк ки, *и* саитинин *ә* саити әвәзинә ишләнмәси Нәсиминин әсәрләринин дилиндә икинчи шәхсин тәкини билдирән шәкилчидә дә мүшаһидә едилир; мәс.: *Гашларын јајын кәман етмәк д и л ә р с и н, е т м ә к и л... һәгдән диләкүм*

[1] Ә. Д ә м и р ч и з а д ә. XI әср дилчиси Маһмуд Қашғаринин мүгајисәли методу — «В. И. Ленин адына АПИ-нин елми әсәрләри», 1966, XI серија, № 1, с. 97.

с ә н с и н ики аләм ичиндә, Нечүн ки, ики аләмә сән чану ҹ ә һ а н с и н (Н ә с и м и).

«ү» саити. Бу саит «и» саитиндән дә ирәлидә тәләффүз олунан, лакин зиллик дәрәҹәсинә көрә ондан ашағы олан додагланан дилөнү, гапалы саитдир. Дилимизин тарихи абидәләриндә мүхтәлиф ишарәләрлә ифадә олунмушдур. Мәсәлән, һаггында данышылан саит«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында әлиф вә вав бирләшмәси илә اوزرینه — (үзәринә), тәкҹә و (вав) һәрфи илә یوز — јүз), самитләр үстүнә гојулан өтрә و һәрәкәси илә یورینده — јүрүјәндә) јүрүјәндә) ишарә едилмишдир (Бах: Ә. Д., КДГ, 39). Гејд едәк ки, бу ишарәләр јалныз «ү» саитинә аид олмајыб дилимидәки бүтүн додагланан саитләри ифадә етмишләр (Бах: Јенә орада). Дикәр јазылы абидәләримиздә дә һәмин ишарәләрдән истифадә едилмишдир. Мәсәлән, Ч. Гәһрәманов Нәсиминин әлјазмасынын орфографијасындан бәһс едәркән көстәрир ки, «о, ө, у, ү саит сәсләрини ишарәләмәк үчүн әсасән او (әлиф вә вав) тәркибиндән, еләҹә дә садәҹә و (вав) ишарәсиндән истифадә едилир. Лакин бә'зән бу сәсләр гәдим јазы ән'әнәсинә мүвафиг олараг әлифин үстүндәки (осәфли һәрф) вә ја башга һәрфин үстүндәки و көстәричиси илә ишарәләндирилир» (Ч. Г., НДЛ, 21—22).

«ү» саити Азәрбајҹан дилиндә ән гәдим саитләрдән бири олуб, етимоложи ҹәһәтдән улутүркдәки гыса вә узун ү саитләринә әсасланыр (Мисаллар үчүн бах: А. Щ., СФТЯ, 198).

Јазылы абидәләримиздә бүтүн додагланан саитләрин ејни васитәләрлә ишарә едилмәси «ү» саитинин тарихи инкишафы барәсиндә дәгиг мә'лумат вермәк ишини чәтинләшдирир.

Тарихи абидәләримиздә шәкилчи морфемләрдә «и» саити «ү» саитинин әвәзиндә ишләндији кими, «ү» саити дә чох кениш сурәтдә «и» саитинин әвәзиндә ишләнмишдир. «и» саити әвәзинә «ү» саитинин ишләнмәси өзүнү јијәлик һал, мәнсубијјәт, шәхс, фе'ли бағлама вә индики заман шәкилчиләриндә хүсусән кениш сурәтдә көстәрир: *Көлкәличә габа ағаҹын к ә с и л м ә с ү н... Гара говурма е д ү б   гырг бәк гызына иләтүн* (К и т а б и - Д ә д ә Г о р г у д); *Ләвһимәһвуз алды гашун, киприкүн ешг әһлинә, С у р ә т ү н ләвһиндә, еј ҹан, һәг деди фүрган к ә л ү р* (Н ә с и м и); *Габил мини гәбул е т м ә ј ү б деди сән һабили мәндән артуғраг севирсән* (Ш ү һ ә д а н а м ә); *Вә'дә иришсә әҹәл санма ки, мөһләт в е р ү р* (М ә с и һ и); *Ган ахыдар ода нечә ким ҹ и з к и н ү р кәбаб* (Ф ү з у л и)...

ү//и мүвазилији, даһа доғрусу, «ү» саитинин «и» саитинин јериндә ишләнмәси XX әсрин әдәби дилиндә дә өзүнү көстәрирди; мәс.: *«Бу вәгтә кими фүсәһаји-түрк вә әҹәмдән бир кәс*

бөјлә бир хош и б а р ә л у вә ширин ләһчәли вә көзәл шивәли әсәр вүчудә к ә т и р м и ј ү б д ү р» десәк сәһв етмәмиш оларыг (Ф. К ө ч ә р л и)...

«ү» саитинин «и» саити, үмумијјәтлә додагланан гапалы саитләрин додагланмајан гапалы саитләрин әвәзиндә ишләнмәсинин мүхтәлиф сәбәбләри ола биләр. Бизә галырса, Нәсиминин дилиндә, хүсусән икинчи шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиләриндә, көрүнүр, бу Ширван диалектинин тә'сири нәтичәсиндә олмушдур. Белә ки, «Азәрбајчан дилинин Салјан, Шамахы шивәләриндә зәммәлилик диггәти чәлб едир, бу шивәләрдә һәтта сиз әвәзлији сүз шәклиндә тәләффүз едилдији кими, *кәлүрсүз, алурсүз, көрүрсүз, олурсуз* кими мүхтәлиф саитли фе'л көкләринә битишән индики заман вә шәхс шәкилчиләри анчаг додагланан саитли зәммәли (-үрсүз, -урсуз) олур»[1].

хүсусијјәти, көрүнүр, даһа узаг көкләрә мәликдир. Бу чәһәтдән М. Кашғаринин ашағыдакы гејди мараглыдыр: «Арғулар> (д) һәрфини кечмиш заман фе'лләриндә зәммәли, тәләффүз едәрәк, بردوم—бардум—كلدوم—кәлдүм—дејирләр ки, бу да гајдадан тамамилә узагдыр"[2].

Проф. М. Ширәлијев ү→ и һадисәсинин даһа чох Нахчыван диалектинә аид олдуғуну көстәрәрәк јазыр: «Лакин бу һадисәјә аз вә ја чох дәрәчәдә башга диалект вә шивәләримиздә дә тәсадүф едилир.

бүлдүр, шәкүл (Нах.) //бүлдир (Орд.), бүлүрәм (Орд.), *чәкүч//чөкүч* (Нах., Нор., Шаһ.), пүшар (Шаһ.), Мүкајыл (Орд.), сүз (Б., Ш., Г., Муғ.), сүфдә (Б.-ичш), сүфәт (Г.-Алп.), һүрс (Б.-Сар.), Нәркүз (Г.-Алп), пүшүг (З.Аш. Т.), чүв (Гах-Алм.), дүһар, чәрчүвә, нәрдүфан, мүхәкли, һүчран (Муғ.), бүви (А.) //бүвү (Газ.), Түфлүс (Газ.),

и>ү һадисәсинә түрк дилләринә аид гәдим абидәләрдә дә раст кәлирик; мәс.: М. Кашғарыда: büt (II, 294) «битмәк», eksük „әксик“ (1, 105), erü (III, 252) „әри“, erük (1, 69)- „әрик“, kendü (I, 127), „kerü“ (1, 361), tegül (1, 329) tesük (I, 387).

и сәсинин ү сәси илә әвәзләнмәси һадисәсинә түрк диалектләриндә дә тәсадүф едилир. мәс.: bütür>bitir (Caferogly, „АД“ 226), südük (Waz., I, 38“ М. Ш. АД, 49). и→ү һадисәсинин әдәби дилимиздә XX әсрә кими давам етмәси, бизчә, әдәби дил ән'әнәси илә әлагәдардыр.

---

[1] Ә. М. Д ә м и р ч и з а д ә. XI әср дилчиси Маһмуд Кашғаринин мүгајисәли методу—В. И. Ленин адына АПИ-нин елми әсәрләри», XI серија, 1966, № 1, с. с. 96.

[2] Ә. М. Д ә м и р ч и з а д ә. XI әср дилчиси Маһмуд Кашғаринин мүгајисәли методу — «В. И. Ленин адына АПИ-нин елми әсәрләри», XI серија, 1966, № 1, с. 96.

«ө» саити. Дилимизин өн сыра саитләринә дахил олан бу саит өз зиллик дәрәчәсинә көрә «ү» саитиндән ашағыда дурур; лакин «ө» саитинин тәләффүзүндә дил «и», «ү» саитләринин мәхрәчиндә олдуғундан даһа чох ирәли верилмиш олур.

Дилимизин јазылы абидәләриндә «ө» саити «ү» саити үчүн јазыда истифадә олунан ишарәләрлә ифадә олунмушдур. Бу вәзијјәт һәмин саитин гапалы додагланан саитләрлә, һабелә өз арха сыра гаршылығы илә олан мүнасибәтләрини дәгиг мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир.

Мәншә чәһәтдән, «ө» саитинин әсасында узун «ө :» вә гыса «ө» саитләри дурур. Дилимизин тарихи инкишафында бүтүн узун «ө :» саитләри гыса коррелјатлары илә әвәз олунмушлар. Даһа доғрусу, дилимизин тарихиндә өз сөзләримиздә «ө :» саити олмамышдыр. Һәмин саитә јалныз әрәб дилиндән алынмыш бә'зи сөзләрдә тәсадүф олунмушдур: *Сачларын һәр гарәсиндән шө л е ј и - иман кәлүр* (Н ә с и м и).

«ә» саити. Өн сыра (дилөнү) саитләрин ахырынчысы олан бу саит дилин вәзијјәтинә көрә Азәрбајчан дилиндә ән өндә тәләффүз олунан, ән ачыг, додагланмајан саитдир. Дилимизин јазылы абидәләриндә мүхтәлиф ишарәләрлә ифадә олунмушдур. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дил материалы әсасында «ә» саитинин нечә ишарә едилмәси һаггында проф. Ә. Дәмирчизадә јазыр: «ә» саити сөз башында бә'зән садәчә әлифлә (ال әл, ار әр, اسن әсән, اردم әрдәм, اگر әкәр, اسدکنده әсдикиндә), бә'зән үстүнлү әлиф (اَ) илә (اَر әр, اَردم әрдәм اَلومه әлүмә), бә'зән, әләлхүсус сөз ортасында вә сөз сонунда ∞, о кими һәрфи әламәтләрлә) نه нә, زنجیرله зәнчирлә, ینه јенә, دوکمه дүкмә, دره дәрә, دده дәдә, یره јерә, یرده јердә, دوه дәвә), бә'зән самитләрин үзәринә гојулан үстүнлә دَدَم дәдәм کَلِب кәлиб, کَسَیِنمی кәсәјинми (ишарә едилмишдир; бә'зән исә сөзүн тәркибиндә олан самитләр јазылмыш вә тәләффүзү лазым кәлән "ә" саити һеч бир ишарә илә көстәрилмәмишдир) کرکمز кәрәкмәз, سنک сәнин, نکه; нәнә, کرک кәрәк, بن (Ә. Д. КДГ., 37—38).

Әслиндә дүзкүн олан бу гејдләрдә бә'зә дәгигләшмәләр етмәк олар. Белә ки, «ә» саитинин ا әлиф илә ишарә едилдијини көстәрдикдән сонра онун һәрәкәли јазыда үстүнлә ишарә едилдијини гејд етмәк олар. Башга сөзлә, үстүн ишарәси «ә» саитинин әлифлә бир сырада дуран ишарәси дејил: үмумијјәтлә һәрәкәли јазынын бир ишарәсидир. Башга сөзлә, фәтһә (үстүн) һәрәкәси варса, орада кәсрә, зәммә, сүкун, тәшдид вә с. ишарәләр дә вардыр.

Бундан башга, «ә» саитинин ه, о һәрфи әламәтләрлә ишарә олундуғу көстәрилән јердә «сөз ортасында» ифадәси

артыгдыр. Чүнки верилмиш мисалларда мәһз сөз ортасындакы «ә» саити һәмин ишарә илә, үмумијјәтлә һеч бир ишарә илә көстәрилмәмишдир (мүг. ет: دوه дәвә, دده дәдә).

Нәһаjәт, «ә» саитинин һеч бир ишарә илә көстәрилмәмәсинә аид верилән мисаллардан نكه нәнә сөзү јеринә дүшмәмишдир. Белә ки, һәмин сөз «ә» саитинин ـه ، ه ишарәләринә аид һиссәдә верилмәли иди.

Нәсиминин «Диваны»нын материалларына әсасән Ч. Гәһрәманов әлјазмасынын орфографијасындан бәһс етдији бөлмәдә јазыр: «ә саитини ишарәләмәк үчүн бир гајда олараг кәсрәдән истифадә едилир: سِن сән» (Ч. Г., НДЛ, 21). Көрүнүр, мүәллиф һәрәкәли јазыда көстәрилән, һәрәкәсиз јазыда исә көстәрилмәјән фәтһәни нәзәрдә тутур. Һәр бир һалда «ә» саитинин јазыда ишарәси барәсиндә бу мә'лумат кифајәт дејил.

Мәншә чәһәтдән «ә» саити улутүркдәки узун вә гыса «ә:,», «ә» саитләри илә бағлыдыр. Әдәби дилимизин тарихиндә бир фонем кими јалныз гыса «ә» саити ишләнмишдир. Даһа доғрусу, узун «ә:» саити Азәрбајчан дилинә кәлиб чатмамышдыр.

Азәрбајчан дилинин тарихиндә әмәлә кәлмә јери фәрғләндиричи әламәти мөһкәм олмадығындан шәкилчи морфемләрдә «а» саитинин јериндә кениш сурәтдә ишләнмишдир.

Бир сыра сөзләрдә көк морфемләрдә дә «а» саитинин јерини тутмушдур; Ә. Дәмирчизадә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында «гајын»>«гадын» сөзләри илә јанашы һәмин мә'нада «гәјин» сөзүнүн дә ишләндијини көстәрир (Бах: Ә. Д., КДГ, 31).

ә<а һадисәси өзүнү әдәби дилимизин сонракы инкишаф дөврләриндә дә көстәрмишдир; мәс.: *Гашунла кипрүкүн, зүлфүн гәрадур* (Нәсими); *Бу гәра бәхтүмни һәм ол күн сијаһпуш еттиләр* (Кишвәри); *Нә олур јүзи гәра гулда хәтадан гејри* (Фүзули).

М. Ширәлијев јазыр ки, «а сәсинин ә сәси илә әвәзләнмәси һадисәсинә Азәрбајчан дилинин бүтүн диалект вә шивәләриндә, демәк олар ки, аз вә ја чох дәрәчәдә раст кәлмәк мүмкүндүр. Лакин бу һадисә шәрг вә чәнуб диалект вә шивәләриндә даһа кениш јајылмышдыр» (М. Ш., А. Д. 39—40). Даһа сонра охујуруг: «а сәсинин ә сәси илә әвәзләнмәси һадисәсини бир сыра түрк дилләри илә, о чүмләдән Азәрбајчан дили илә татар вә башгырд дилләрини мүгајисә етдикдә ачыг-ајдын көрмәк мүмкүндүр». (Јенә орада, 40). М. Ширә-

лијев бу һадисәни башгырд вә татар дилләринин мүхтәлиф шивәләриндә, һабелә Анадолунун ҹәнуб-гәрб диалектләриндә дә нәзәрә чарпдығыны көстәрир (Бах: Јенә орада).

Азәрбајҹан дилинин истәр тарихиндә, истәрсә дә диалект вә шивәләриндә а>ә әвәзләнмәси, көрүнүр, дил харичи амилләрлә бағлыдыр; бәлкә дә субстрат тә'сиридир.

«е» саити. Азәрбајҹан әдәби дили тарихинин әввәлиндән мөвҹуд олан јеканә дилортасы, инҹә, јарымгапалы додагланмајан саитдир. Дилимизин тарихи абидәләриндә «ә» вә «и» саитләринин јазылышында истифадә олунан ишарәләрлә гејд едилмишдир.

Мәншә е'тибары илә көктүркҹәдәки узун «ә:» саити илә әлагәләндирилир. А. М. Шербак узун «ә:» саитинә аид мисаллар көстәрдикдән сонра јазыр ки, «Кәтирилмиш мисалларын тәһлили көстәрир ки, Азәрбајҹан дилиндә э узун ä исә гыса саитдән төрәмишдир» (А. Ш., СФТЯ, 32). Әкәр бу мүлаһизә гәбул едиләрсә. Азәрбајҹан дилиндә «е» саити јеканә саит олур ки, онун улутүркдә антропофоник гаршылығы олмур.

Көктүркҹәдәки узун саитләрин илкин узанма кејфијјәти мүбаһисәли олдугҹа, «е» саитинин мәншәји мәсәләси һәлл олунмуш һесаб едилә билмәз.

Дилимизин јазылы абидәләриндә «е» саитинин конкрет фонетик зәминли узун варианты мөвҹуд олмушдур. Һ. Мирзәзадә көстәрир ки, «тәркибиндә ј сәси олан Азәрбајҹан сөзләриндә һәмин сәсин дүшмәси нәтиҹәсиндә е сәси узаныр, *јејәси—јеси, јејир—јер, дејир—дер...* Белә бир һадисәни гәдим дөврләрдә дә көрүрүк:

Гызыл күл, бағы бустаным, нә д е р с ә н,
Фәда олсун сәнә ҹаным нә д е р с ә н (Х ә т а и)

Вә ја:

Гурбани д е р ким шаһә кәч бахар
Онун камалында тез завал олу (Г у р б а н и)»

(Һ. М., АДТМ, 36).

Мәрһум профессор, Фүзулинин дили материаллары әсасында да ејни фикирдәдир: *«Е* сәслисинә кәлдикдә, мүасир диалектләримиздә олдуғу кими, *ј*-нын дүшмәсилә һәмин сәс узаныр. Фүзулидә дә тәхминән беләдир. Мәс.:

Саги, мәкәр ол лә'л сөзүнү д е р меји-набә,
Нури-чәшмим, ејб гылма кур олур д е р л ә р рәгиб.

вә с.»[1].

[1] Һ. Мирзәзадә. Фүзулинин дили. Бакы, 1965, с. 46.

Әлавә олараг гејд етмәк истәјирик ки, «е» саитинин бу варианты Нәсиминин әсәрләринин дилиндә дә нәзәрә чарпыр: *Шол ләби-ширинә, ја рәб, кәр шәкәр* *д е р с ә м*, *чола, Шол күнәш тәл'әтлү ајә, кәр ғәмәр* *д е р с ә м*, *нола* (Нәсими).

«е» саитинин узун варианты һазырда Газах, Муған, Нахчыван, Ордубад шивәләриндә өзүнү кениш сурәтдә көстәрир (Бах: М. Ш., АД, 26).

«ы» саити. Бу саит дилимиздәки дөрд архасыра (галын) саитдән ән гапалысыдыр.

Дилимизин тарихи абидәләриндә бу саити ифадә етмәк үчүн «и» саитиндә олдуғу кими, даһа чох ی (ј) һәрфиндән вә кәсрәдән истифадә едилмишдир. Одур ки, «ы» саитинин өз инчә коррелјаты илә әлагәсини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир.

Мәншә чәһәтдән, улутүркдәки узун «ы:» («ī») саити илә әлагәдардыр. Лакин бу һал өзүнү һәмишә мүһафизә едә билмир. Белә ки, сөз башында бир гајда олараг, сөз ортасында бир чих һалларда «ы:» („ ī “) Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә «и» («і») саитинә чеврилмишдир. Үмумијјәтлә, «ы» саитинин мәншәјини һәлл олунмуш һесаб етмәк олмаз. Дилимизин тарихи абидәләриндә «ы» саити шәкилчи морфемләрдә чох аз ишләнмиш, өз јерини өзүнүн додагланан коррелјатына вермишдир: *Гарычыг олмуш анасы гара дәвә бојнында* *а с ы л у* *кетди... Д а т л у мәним* *ч а н у м ы* *олур* *о л д ы* (К и т а б и - Д ә д ә Г о р г у д); *Ағзына ким* *а л у р* *меји, ким дәхи фикри-чам едәр... З ә в а л л у күнәши, ја мәһи, асимани недәр... С ы н у ғ а лазым декилдүр бунча атмаг ташлар* (Н ә с и м и); *Г ы з ы л л у јараглар ки, кејмиш иди, һәр нәснә ки бојнунда вә элиндә вә ајағиндә вар иди, гамусини* *ч ы х а р у б* *ана багышлады* (Ш ү һ ә д а н а м ә).

«ы» саити бир чох һалларда көк морфемләрдә дә өз јерини «у» саитинә вермишдир: ... *Кәл бәру сөјләшәлим—деди...* (К и т а б и - Д ә д ә Г о р г у д); *Лә'лүни ким јад едәрсә, нуш олур* *а ғ у* *ана... Г а м у јерләрдә булундум,* *г а м у* *сөзләрдә билиндүм... Хәјалун кәлмиш, еј һури, көзүм* *г а р ш у с у н а* *дурмуш* (Н ә с и м и): *Јашлы чешмимдә јүзүндән* *а ј р у* *һеч шур олмасын* (Х ә т а и); *Бәсрәјә* *г а р ш у* *сепаһи румидән әрз олди сәф...* (Ф ү з у л и).

Мүасир дилимиздә олдуғу кими, дилимизин әввәлки дөврләриндә дә «ы» саити сөзүн әввәлиндә ишләнмәмишдир.

Лакин бир чох шәкилчиләрдә, хүсусән фе'л шәкилчиләриндә «ы» саити өз мөвгејини мүһафизә едә билмиш, һәтта бә'зи һалларда «у» саитинин јериндә ишләнмишдир: *Гантуралы багды көрди, бу* *г о н д ы ғ ы* *јердә* *г о ғ ы* *г у ш л а-*

ры, дурналар, турачлар, кәкликләр учарлар (Китаби-Дәдә Горгуд); *Аби-һәјатә иришән булды һәјати-чавидан* (Нәсими); *Олдын чу мәним ишимә гәмкар* (Хәтаи)...

Бунунла белә гејд етмәк лазымдыр ки, «ы» саитинин фонематик вә фонетик мөвгеји мүасир дилимиздә олдугу кими, дилимизин әввәлки дөврләриндә чох зәиф олмушдур.

Мүасир фонем консепсијасы ишығында бахыларса, «ы» фонемини дилимизин әввәлки дөврләри үчүн һәтта мүстәгил фонем һесаб етмәк олмаз.

«у» саити. Мә'лум олдуғу үзрә, бу саит Азәрбајчан дилиндә дилархасы, гапалы додагланан саитдир. Дилимизин тарихи абидәләриндә «у» саитинин ифадә олундуғу васитәләрлә ишарә олунмушдур.

«у» саити Азәрбајчан дилиндә ән гәдим саитләрдән бири кими етимоложи чәһәтдән улутүркдәки узун вә гыса «у:» «у» саитләри илә әлагәдардыр (Бах: АЩ., СФТЯ, 151--152).

«ү» вә «ө» саитләри илә бир чүр ишарә олундуғундан вариант вә вариасијалары барәсиндә дәгиг фикир сөјләмәк чәтиндир.

Тарихи абидәләримиздә шәкилчи морфемләрдә кениш сурәтдә «ы» саитинин јериндә **у** ишләнмишдир; башга сөзлә, и//ү мүвазилији онларын дилархасы коррелјатларында да өзүнү ајдын шәкилдә көстәрмишдир. Бу хүсусијјәтә ән мүхтәлиф лексик, грамматик шәкилчиләрин фонетик тәркибиндә тәсадүф едирик: ... Гарычыг олмуш анасы гара дәвә бојнунда а с ы л у кетди (Китаби-Дәдә Горгуд); ... Г ы л у р султан олан вираны абад... Бинмә кәр а з ғ у н декилсән нәфси-шумун атына (Нәсими); Нәвваб вә гануни вә сүпәһдар Гәсд етди сәбајә чүмлә јексәр (Хәтаи); Өз әһдимә вәфа г ы л д у м сәнин әһдин г а л у б д у р. (Рисалеји-шүһәда); еј көзи б а ғ л у, бағры д а ғ л у, Башы г а р а л у, ајағы б а ғ л у (Фүзули).

Мүасир дилимиз үчүн көк морфеми олан бә'зи сөзләрдә дә дилимизин әввәлки дөврләриндә ејни һадисә мүшаһидә олунур: А р з у с ы иландур анун, а р з у с у н а инанма ким, Ачыдур анун шәрбәти, а ғ у ј и гатмыш балинә (Н ә с и м и).

у саитинин **ы** саити јериндә ишләнмәси Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә дә өзүнү көстәрмәкдәдир. Проф. М. Ширәлијев көстәрир ки, «**ы** сәсинин **у** сәси илә әвәзләнмәси һадисәси әсасән шәрг диалект вә шивәләринә (хүсусән Губа диалекти) аид олуб, сөзүн сон һечасында өзүнү көстәрир. Бундан әлавә бу һадисәјә Загатала-Гах шивәсиндә дә раст кәлә билирик. **ы**>**у** һадисәсинә чох вахт гоша додаг **(м, п, б)** диш сәсләри **(т, л, р, ш)** вә дил архасы **(х, ғ)** сәсләриндән сонра тәсадүф едилмишдир.

армуд, памбуғ (Б., Г., З—Аш. т), //*паммуғ* (*Муғ.*), *јарпуз* (Г., З — т.), *гарпуз* (Б., Г., В — Аш. Т, Вар; Гах — II. Су,), *сабун* (Б. — Ичш.),*пахул* (Г. — Амс.), *јасдуғ* (Г.) //*јастух* (З. — Аш. Т.), *барут, ағур* (Г. — Јенк., Лэк.), *палут, ағуз, јағуш* (Г. — Хур.), *балуғ, ашуғ гатуғ, саруғ* (Г. — Алп.), *гашуг, јарух, фундуг* (З. — Аш т.), *архолух, бушху, пундух, хатун* (З. — Варх.), *јајлух, палчух* (Гах — И. Су.), *габух, гаршу, пучах* (З.—Көј.) *јахун* (Б.—Ичш.; Нор.), *мушар* (Нор.—С., И.), *Нахчуван* (Муғ., Нах.), *сарамтур, талуб, јалгуз, чолгучи, сандуғ* (*Муғ.*).

Түрк дилләринә аид гәдим абидәләрдә дә сөзүн икинчи һечасында ы>у һадисәсинә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр; мәс.: М. Кашгарыда: arbüt (1,95); Caruk (1,381), Kamug (1,44), kapu (1,31), kapug (1,48), kapuş (II,113), karşu (III,272), kaşuk (1.383), katun (1,138), yarpuz (III,39), yastuk (III,43), yaşurt (II,228), yazuk (1,16), Әбу-Һәјјанда: caruq, camur, Panpuq, qamug, qançuq, qapu, qargu, qarşu, qasurga, qatum, Şaruca, yalanuz, yarug, yastuq, yaru, yoqyru (Abu Hayyan, 26—127); Ибн-Мүһәннада: armut, pamukçu, katun (Jbnü—Mühenna, 11, 39, 57).

ы сәсинин у сәси илә әвәзләнмәси һадисәсини түрк диалектләриндә дә көрә биләрик; мәс.: *arsum, aru, ayu, carsu, yalunuz, yanuk, yaru, yastuk, yazu* (*Caferog lu* „AT" 203, 204, 210, 264, 265), *acuh, aruh, asuh, caruh, tasumah, yazuh* (Caferoglu „ST" 217, 218, 224, 263, 269). (М. Ш., АД, 48—49).

Армуд вә сабун сөзләриндә *у* саити мүасир әдәби дилимиздә дә *ы* саитинин јериндә ишләнмишдир.

«о» саити. Дилимизин тарихи абидәләриндә дикәр додагланан саитләр кими ишарә олунмушдур. Етимоложи чәһәтдән улутүркдәки «о» вә «о:» саитләринә әсасланыр (Бах: АЩ., СФТЯ, 148—150). Бир нечә сөздә «о» саити ејни заманда «а» вә «а:» саитләри илә дә әлагәдардыр. Дилимизин тарихи инкишафы боју өз етимоложи типини мүһафизә етмишдир. Проф. Һ. Мирзәзадә чох доғру олараг јазыр ки, «о—кениш, арха чәркәли сәслидир. Демәк олар ки, бу сәс дилимизин инкишафы боју дәјишмәмишдир» (Һ. М., АДТМ, 36).

Лакин көһнәазәрбајчан дилиндә «о» саити илә бағлы бир чәһәт диггәти чәлб едир. О да бундан ибарәтдир ки, проф. Һ. Мирзәзадәнин көстәрдији кими, «III шәхс, шәхс вә ишарә әвәзлији о-дан сонра битишдиричи н сәси кәлдикдә, бир гајда олараг, о сәси а сәсинә чеврилир» (Јенә орада, 37). Гејд едәк ки, бу хүсусијјәт «Китаби-дәдә Горгуд дастанлары»ндан

башлајараг XVIII әсрә гәдәр истиснасыз оларағ, бүтүн әдәби дилимиз үчүн сәчијјәви олмушдур: *Биз дәхи анунла мүвафигәт едәвүз* (Китаби-Дәдә Горгуд); *Сурәтин көр ким, нә мүгләгдүр анун мә'ниси...* (Нәсими); *Нитги-тути динләмән көфтарын андан јахшыдыр* (Хәтаи); *Гылдун сөзә анлары бәһанә* (Фүзули)...

о→а һадисәсинин фонетик сәбәбини көстәрмәк чәтиндир. Дүздүр, о → а һадисәси Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә мөвчуддур. Лакин һәмин һадисә өзүнү бир гајда олараг, мүәјјән диалектләрдә конкрет фонетик шәраитдә бүрузә верир. Мәсәлән, проф. М. Ширәлијев көстәрир ки, «о сәсинин а сәси илә әвәзләнмәси һадисәси ән чох чәнуб диалект вә шивәләринә аиддир. о>а һадисәси әсасән в сәсиндән әввәл өзүнү көстәрир.

ав, авчы (Нах., Орд., Нор., Шаһ., Чул., 3 — Аш. т., Муғ.), *гавын, авыч, гавырма, давшан, наврыз, гаһым, чавғын, малла, тахла, бызав, пылав, охлав, чилав (Нах., Орд., Шаһ.,* Нор., Чул.), *гаһам, гавмах, сычавыл, гевышмах* (Чәб.), *давға* (Нах., Гах — И. Су, Гум.), *гыргавул* (Гах — Гум., Нах.). (Гах — И. Су), *гаравул (Гах-Гум), јалав* (3 — Аш. Т.)» (М. Ш., АД, 44). Мараглыдыр ки, проф. М. Ширәлијев гејд олунан фонетик һадисәнин сәбәбини хүсуси олараг көстәрмәсә дә һәмин сөзләрдәки о ⟶ а һадисәсини, көрүнүр «о» саитинин мә'лум етимолокијадан фәргли мәншәјә малик олдуғуну көстәрмәк истәдији үчүндүр ки, јазыр: «Көстәрдијимиз бу типли сөзләрдә Азәрбајчан дилиндә олан *о* сәсинә бир сыра түрк дилләринә аид гәдим абидәләрдә вә мүасир түрк дилләриндә (бу чәһәтдән түрк дили даһа сәчијјәвидир) *а* сәси ујғун кәлир; мәс.: М. Кашғарыда: ***av***, ***avci***, ***kavrul***, ***kavuk***, ***kavus***, ***tavisgan***—МК, 1,32, 63, II, 235; I,383; II,103; I,513); Әбу-Һәјјанда: ***av***, ***avut***, ***kavun***, kavuk, ***kavzadi*** Abu—Hayyan, 7,73); түрк дилиндә *av avci*, *avuc*, ***avutmak*** ***buzagı***, ***tavsan***, ***tavuk***, ***kavun***, ***kavurma***, ***tavla*** (ТР сл. 47, 48, 91, 325, 592, 593) М, Ш., АД, 44).

Өзүнүн бу гејдләриндә проф. М. Ширәлијев «о» саитинин «а» мәншәјини нәзәрдә тутурса, онунла разылашмаг олар. Лакин бу сөзләри *и* бирләшдиричи самитиндән әввәл ишләнән үчүнчү шәхс әвәзлијинин сәс чилди һаггында демәк олмаз. Даһа доғрусу *анын, андан, анлар* кими сөзләрдәки *а* саити «о» саитинин «а» етимолокијасыны көстәрмир. о → а һадисәсинин сәбәби, бизчә, фонетик амилләрдән даһа чох поетик әсаса маликдир.

«а» саити. Дилимизин ән ишләк саитләриндән бири олан

«а» саити јазылы абидәләримиздә мүхтәлиф һәрфләр вә ишарәләрлә ифадә олунмушдур. Һәмин саитин јазыда нечә ишарә едилмәси барәдә «Китаби-Дәдә Горгуд» китабынын материаллары әсасында проф. Ә. Дәмирчизадә јазыр: ««а» саити әксәрән әлиф

(ا) һәрфилә: اتا ата, انا ана, اغاج ағач, الوب алуб, اصرلر асарлар, التون алтун, قواقوا гова-гова), бә'зән әлиф һәрфинин үзәринә мәдд ишарәси гојулараг (آتا ата, آت ат, آغ аг, آری ары, آج ач, آلاجه алача, آغلدی ағлады, آیغر ајғыр), бә'зән әләлхүсус ортада вә сонда ه кими һәрфи әламәт- (طاغلره дағлара, چاغده чағда, صلونه солуна, یاننه јанына; وارمجق варачаг), бә'зән самитләрдән сонра тәләффүз едилмәли олан "а" саити әввәлки самитин үзәринә гојулан үстүн (әрәб. фәтһә, фарс. зәбәр) адланан һәрәкә илә (قلقوبنی галгубаны, المز алмаз, اوروررلر урурлар, سلوی сәлви вә с.) ишарә едилмишдир; лакин сөзүн ортасында олан "а" саити бир чох һалларда һеч бир ишарә илә көстәрилмәмишдир: (بقر багар, قلقر галгар, قرشو гаршу, صالدیلر салдылар, اودیلر урдылар, التندن алтындан вә с.)" (Ә. Д., КДГ, 37).

Көрүндүјү кими, мәдд ишарәли әлиф нәзәрә алынмазса, јердә галан јазы васитәләри ејни заманда «ә» саитинин ифадәчиси олмушдур. Белә олдуғу тәгдирдә, бу ишарәләрин нә заман «а», нә заман «ә» саитини ишарә етдијини ајдынлашдырмаға, көрүнүр, бир гәдәр еһтијач вардыр. Лакин тарихи орфографијамыз бу бахымдан хүсуси олараг өјрәнилмәдијиндән әрәб әлифбасынын түрк дилләри үчүн ачарынын гәти мүәјјәнләшдирилмәси, чәтин ки, мүмкүн олсун. Һөрмәтли дил тарихчимиздән верилән ситатда «бә'зән» заман зәрфлијинин сых-сых ишләнмәси дә бунунла әлагәдардыр. Бизә галырса, дилимизин орфографијасы тарихи нөгтеји-нәзәрдән дәриндән өјрәнилсә, мүәјјән ганунаујғунлуглар мејдана чыхарыла биләр. Мәсәлән, белә бир һал диггәти чәлб едир: «а» саити о заман даһа чох «ә» саитинин јазылышында истифадә едилән ишарәләрлә ифадә олунур ки, сөзүн тәркибиндә дилархасы самитләри (г, х, ғ) ишләнир вә јахуд дилимиздә олан ص (сад) типли һәрфләр олур. Әлбәттә, «а» саитинин «ә» саити үчүн истифадә едилән ишарәләрлә көстәрилмәси башга фонетик вәзијјәтләрдә дә мүшаһидә олунур. Мәсәлән, «а» саитинин јазылышы барәсиндә Нәсиминин «Диван»ынын материаллары әсасында Ҹ. Гәһрәманов јазыр: «а» һәрфини

ишарәләмәк үчүн еjни сөз дахилиндә һәм ا (әлиф, һәм дә һәрәкәдән (фәтһәдән) истифадә едилмишдир:
багмаг || бахмаг ...مخمق | باخمق || باخماق || بقمق | باقماق || باقمق» гаршу قارشو || قرشو...» (Ч. Г., НДЛ, 21)). Бизчә, көстәрилән вәзиjjәт нә гәдәр зиддиjjәтли көрүнсә дә, бурада да муәjјән бир принсип тапмаг олар. Белә ки, Ч. Гәһрәмановун вердиjи мисалларын, демәк олар ки, һамысы, јухарыда гејд етдиjимиз фонетик тәркибә (јә'ни дил архасы самитләрә) маликдир. Белә олан тәгдирдә «а» саитинин, көрүндүjү кими, нечә ифадә олунмасынын елә бир әһәмиjjәти јохдур. Һәр бир һалда онун охунушу ганунла кәрәк ајдын олсун. Бу чәһәтдән Азәрбајчан дили тарихи грамматикасынын көркәмли тәдгигатчысы мәрһум профессорумуз Һ. Мирзәзадәнин әрәб әлифбалы јазыларымызын индики Азәрбајчан әлифбасы илә транслитерасиjасыны бә'зи һалларда дәгиг һесаб етмәк олмаз. Мәсәлән, «Шүһәданамә»дән кәтирилән мисаллар индики Азәрбајчан әлифбасы илә белә верилмишдир: «... **Нәмрудин оди шө'лә урди вә Ибраһими м ә н ч ә н ә г ә гојдилар о дә с а л м ә ғ ә фәриштәлардан фәған гопди вә көк илә јер вә учан илан јерин а ғ л а м ә г ә дүшдиләр...»**[1].

Көһнәазәрбајчан дили орфографиjасы морфоложи принсип нөгтеjи-нәзәриндән дә әһәмиjjәтли нәтичәләр чыхармаға, бизчә, имкан верә биләр.

Дилимиздәки «а» саити етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки *а вә *а: саитләринә әсасланыр (Бах: А. Щ., СФТЯ, 144—148).

«а» саити дилимизин тарихи абидәләриндә чидди дәјишикликләрә мә'руз галмамыш, лакин бә'зи конкрет һаллар да, мәсәлән, «Шүһәданамә»дә кәмиjjәт шәкилчисинин тәркибиндә ә саитинин јериндә ишләнмишдир. Бир чох һалларда исә әксинә вәзн вә ән'әнә тә'сири олараг, ә саити илә әвәз олунмушдур (мәсәлән, әввәлдә верилән мисаллардакы *атә, анә, гарә* вә с. сөзләрдә олдуғу кими). Бу чәһәтдән проф. Һ. Мирзәзадәнин ашағыдакы сөзләринин муәjјән дәрәчәдә конкретләшдирилмәjә еһтиjачы вардыр: «Кәтирилән фактлара әсасән, демәк олар ки, Азәрбајчан дилиндә анчаг ади кеjфиjjәтли а сәси вардыр. Тарихи инкишаф нөгтеjи-нәзәриндән дә узанан а сәсинә алынма сөзләрдә тәсадүф едилир. Ашағыдакы мисаллары нәзәрдән кечирәк:

1. *Ејним ичиндә г а м ә т и н сәдрәси мәскән ејләди.*
2. *Мәнзилә а г и б ә т ерәр ким ки бу раһ ичиндәдир.*

(Н ә с и м и).

---

[1] Бах: Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксиси. Бакы, 1968, с. 130.

1. *Ејним ичиндә г а м ә т и н сәдрәси мәскән ејләди.*
3. *Көз көрдүкүнҹә көнлүм о нури-һүсни м а ј и л и.*
4. *Ејләр дәлү пәриликлә нечә а г и л и.* (Һ ә б и б и).
5. *Сәбрү а р а м ы м бу мөһнәт күнләриндә гојдулар.*
Мән гәрибү-натәваны јарсыз-гәмхарсыз. (К и ш в ә р и).

Һәмин мисралардакы *гамәт, агибәт, мајыл, агил, арам, натәван, гәмхарсыз* әрәб вә фарс мәншәли олдуглары үчүн бурадакы **а** сәсләри дә ади кејфијјәтиндән фәргли шәкилдә тәләффүз едилир.

Беләликлә, Азәрбајчан дилиндә сәсинин олмамасы үзүндән һәмин сөзләрдә узанан **а** сәси бу кәсри тамамламышдыр; мәс.:

ә'ла—алә: Ләбләрин сусәндән, күлдән а л ә д и р» (Һ. М., АДТМ, 35).

Әлбәттә, јухарыда верилән *атә, анә, гарә* типли мисаллар көстәрир ки, узанан **а** саити јалныз алынма сөзләрә аид дејил. Инчә саитли һечалардан әвәл мүвафиг әрәб моделли сөзләрдә олдуғу кими **а** саити (башга саитләрдә дә ејни һал мүшаһидә олунур) өз сөзләримиздә дә узанмышдыр. *Ә:ла* сөзүндән фәргли олараг, *а:лә* сөзүндә дә узанма ејни фонетик амиллә бағлыдыр. Лакин проф. Һ. Мирзәзадәнин **а:** саитини көһнәазәрбајчан дили үчүн фонем һесаб етмәмәсинә кәлинҹә, бу мәсәләдә о, тамамилә һаглыдыр.

Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә **а** саити илә әлагәдар өзүнү көстәрән фонетик һадисәләр әдәби дилимизин бизә мә'лум олан јазылы абидәләриндә, демәк олар ки, өз әксини тапмамышдыр.

7. Нәтиҹәләр.

Азәрбајчан дили саитләринин көктүркдәки коррелјатлары илә әлагәсини А. М. Шербакын көктүрк саит фонемләр тәркиби илә әлагәсини белә көстәрмәк олар:

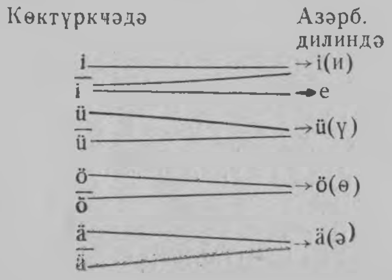

Көрүндүјү кими, көктүркчәдәки саитләрин мигдары Азәрбајчан дилиндә тәхминән ики дәфә азалмышдыр. Азәрбајчан дилинин тарихи инкишафындакы ики дөвр нәзәрә алындыгда Азәрбајчан дилиндә саитләрин көктүркчә илә әлагәдар сурәтдә инкишафыны ашағыдакы кими тәсәввүр етмәк олар:

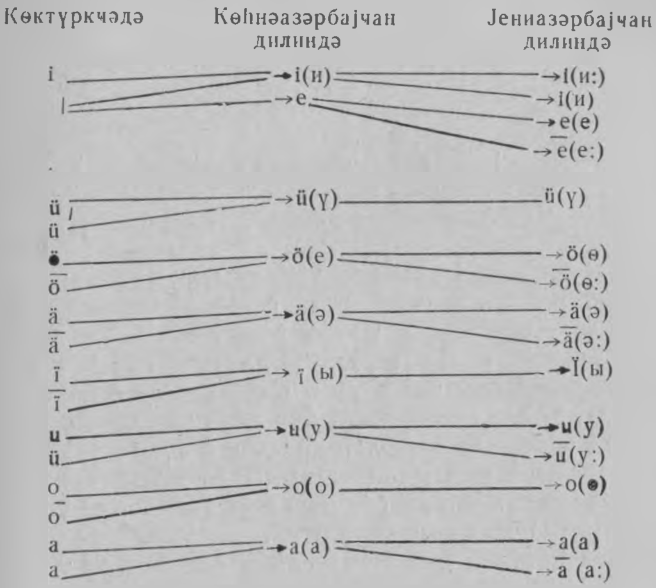

Гејд едәк ки, бурада биринчи сүтундакы узун саитләрлә үчүнчү сүтундакы узун саитләр арасында һеч бир кенеоложи әлагә јохдур.

САМИТЛӘР

1. Самит фонемләр тәркиби. Үмумтүрк самитләри вә онларын Азәрбајчан дилиндә талеји.

Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи материалларына әсасән көһнәазәрбајчан дилинин самит фонемләр тәркиби 25 самит сәсдән ибарәт олмушдур. Һәмин самит фонемләр бунлардыр: **п, б, м, ф, в, т, д, н, с, з, ш, ж, ч, ч, л, р, к, к, ј, k, г, х, ғ, н, h.** Көстәриләи самитләрдән **к** вә **к** чох вахт ејни һәрфлә ишарә едилмиш, **т, д, с, з** сәсләри исә бир нечә һәрфлә көстәрилмишдир. Самит сәсләр вә һәрфләр арасында олан мүнасибәт барәсиндә һәр самит фонемдән ајрылыгда данышаркән конкрет олараг бәһс едилмишдир (бу һагда «Самитләрин үмуми тарихи хүсусијјәтләри» бөлмәсинә бах).

Көһнәазәрбајчан дилинин самит фонемләр тәркиби илә көктүркчә самитләри тәркиби арасындакы әлагә нечәдир? А. М. Шербак көктүркчә үчүн 15 самит фонем көстәрир. Бу үмумтүрк самитләринин Азәрбајчан дилиндә талејини ајдынлашдырмаг үчүн А. М. Шербакын «Сравнителнаја фонетика тјурских јазыков» китабынын «Реконструксия фонологическој системы согласных тјуркского пројазыка» бөлмәсини тәрчүмә едиб кичик ихтисарла бурада вермәји лазым билдик.

«... Биз дөрд үмумтүрк фәргләндиричи әламәтини ајыра биләрик: әсас фәал данышыг үзвүнүн чохүзвлү гаршылашдырманын варлығындан /додаг/дил-диш (дилөнү/дилортасы/ дилархасы (увулјар) ирәли кәләи әламәт, гејри-назаллыг (гејри-бурунлулуг) назаллыг (бурунлулуг), гејри-сонантлыг/сонант-лыг) вә әмәлә кәлмә үсулу чох үзвү гаршылашдырманын (кипләшән) новлу /орта/јан/титрәјән/ әсасында дуран әламәт. Бунларын түрк дилләринин фонетикасы нөгтеји-нәзәриндән мүмкүн олан бирләшмәләри ашағыдакы кими тәснифләнән 15 самит фонем верир (чәдвәлә бах).

Гејри-сонантлыг/сонантлыг, гејри-назаллыг/назаллыг әламәтләри үзрә олан гаршылашдырмалар коррелјатив, р/л гаршылашдырылмасы исә тәчридли гаршылашдырылма олмушдур.

Әмәлә кәлмә үсулуна көрә	Әсас фәал данышыг үзвүнә көрә	Сәданын иштиракына јахуд мәхрәч кәркинлијинин күчүнә көрә		
		Гејри-сонантлар (күчлүләр, зәифләр)	Сонантлар (фөвгәл зәифләр)	
Новлулар	додаг		в б	
	диш-дил	ф		
	дилөнү	с ш	р л	ј (?)
	дилортасы		ј	
	дилархасы (увулјар)		ғ	
Кипләшәнләр	додаг	п		м
	дилөнү	т		н
	дилархасы увулјар)	k		н,(?)
Кипләшән—новлулар	дилортасы	ч		

Дистрибусијанын хүсусијјәтләринә кәлдикдә исә ссонантларын гејри-сонантлара нисбәтән кифајәт гәдәр нөвләрә ајрылмадығыны көстәрмәк вачибдир: сонантлар сөз сонунда ишләнмиш, сөз башында исә олмамышлар, гејри-сонантлар исә сөз башында олдуғу кими сөз сону мөвгејиндә дә чыхыш етмишләр.

Сонантларын мөвге реализасијасы нисбәтән бир чүр олмушдур. Гејри-сонантларын, бир гајда олараг, тәкһечалы сөзләрдә үч аллофону олмушдур: 1) Сөз әввәлиндә (гүввәтли, кар), 2) тәкһечалы сөзләрин сонунда гыса саитләрдән сонра (нисбәтән аз гүввәтли, кар,) 3) тәкһечалы сөзләрин сонунда узун саитләрдән сонра (зәиф, чинкилтиләшмәјә мејлли). Зәиф аллофонларын карлығы вә ја чинкилтилији сөзләрин өзүнүн сәчијјәсиндән (әмәлә кәлмә јери вә үсулу) асылы олмушдур: *с* вә *ш* күчлү ола биләрдиләр; узун саитләрдән сонра чинкилтиләшмә имканы олан кипләшәнләр вә кипләшән-новлулар адәтән кар олмушлар.

Күјлү самитләрин фонетик кејфијјәтинә тә'сири планында чохһечалы сөзләрдәки сонлуг мөвгеји узун саитли тәкһечалы сөзләрин сонлуг мөвгеји илә ејнидир.

Тамамилә хүсуси мөвге вәзијјәти (4-чү мөвге) — интервокал (саитләрарасы) мөвгедир ки, бу мөвгедә дә гејри-сонантларын зәифләмә вә чинкилтиләшмә имканы максимал дәрәчәдәдир.

Беләликлә, көктүркчәдә гејри-сонантларын фонетик репрезентлијиндә (нүмајәндәлијиндә) зәифләшмәнин дөрд пилләсини мүәјјәнләшдирмәк олар: сыфыр, минимал, орта, максимал, Мүвафиг чохчәһәтлијин инкишафыны шәртләндирән

амилләр ичәрисиндә саитләрин кәмиjjәт гаршылашдырылмасынын мөвчудлуғуну вә тәкһечалы сөзләрин чохһечалы сөзләрә чеврилмәсинин фәал просесини геjд етмәк олар» (А. Ш., СФТЯ, 105—106).

А. М. Шербакын көктүркчә үчүн геjри-сонантлар үзрә көстәрдиjи фонем вариантлары Азәрбаjчан дилинин тарихи үчүн о гәдәр дә сәчиjjәви деjилдир. Бунлардан jалныз биринчиси бизим дилимиздә өзүнү көстәрмиш, икинчи вә үчүнчү вәзиjjәләр арасында фәрг олмамыш (әслиндә үчүнчү вәзиjjәт мөвчуд олмамышдыр), чохһечалы сөзләрин сонлуг мөвгеjиндә күjлү самитләр һаггында деjиләнләр дилимизин тарихиндә өзүнү көстәрмәмишдир. Һәмин фонетик вәзиjjәти, әслиндә көктүркчәjә мәхсус бир һадисә кими дә көстәрмәк догру деjил. Бизчә, көктүркчәдә чохһечалы сөзләр олмамышдыр. Һәмин дөврләр үчүн анчаг чохһечалы сөз-формалардан (сөз көкү+шәкилчи № 1 +шәкилчи № 2... вә с.) сөһбәт кедә биләр. Көстәрилән фонетик мөвге исә күjлү самитин кеjфиjjәтинә А. М. Шербакын геjд етдиjи тә'сири бағышлаjа билмәзди. Jухарыда көстәрилдиjи кими, һәмин мөвге һаггында А. М. Шербак jазыр: «Күjлү самитләрин фонетик кеjфиjjәтинә тә'сири планында чохһечалы сөзләрдәки сонлуг мөвгеjи узун саитли тәкһечалы сөзләрин сонлуг мөвгеjи илә еjнидир» (Jенә орада).

Узун саитли тәкһечалы сөзләрин сонунда исә, А. М. Шербака көрә, геjри-сонантлар зәиф, чинкилтиләшмәjә меjлли аллофона малик олмушлар. Әкәр бу фикир дүзкүн һесаб едиләрсә, белә чыхар ки, чохһечалы сөзләрин (?) сонунда олан күjлү самитләр дә зәиф, чинкилтиләшмәjә меjилли олмушдур. Тарихи фактлар, һабелә физиоложи вә акустик фонетиканын мә'лум принсипләри нөгтеjи-нәзәриндән белә мүлаһизә илә разылашмаг олмаз. Фоноложи чәһәтдән исә, көстәрилән мөвгеләр, ганунла, лингвистик әһәмиjjәтә малик олмамалыдыр. Чүнки самитләр үчүн көстәрилән мөвге зәиф мөвгедир. Лакин биз А. М. Шербакын узун саитли тәкһечалы сөзләрин сонлуг мөвгеjиндә ишләнән кипләшән вә кипләшән-новлу самитләр һаггында дедикләри илә тамамилә разыjыг.

4-чү мөвге (интервокал мөвге) физиоложи-акустик фонетика нөгтеjи-нәзәриндән дилимизин тарихи үчүн тамамилә характер олмушдур. Фоноложи чәһәтдән исә, һәмин мөвгедә дилимизин самит фонемләри өз һәгиги антропофоник кеjфиjjәтләрини бәрпа етмишләр.

Көктүрк самитләринин Азәрбаjчан дилиндә талеjинә кәлинчә, геjд етмәк лазымдыр ки, дилимиздә додаг вә дишарасы (дил-диш) сонантлары, һабелә дишарасы (дил-диш) геj-

ри-сонанты мүһафизә олунмамышдыр. Дикәр самитләрин талеји барәсиндә исә биз һәр бир самитдән конкрет данышдыгда имкан дахилиндә бәһс едәчәјик.

2. Самит фонемләр системи. әсас фәргләндиричи әламәтләр. Кеминат самитләр мәсәләси.

Азәрбајчан дилинин самитләр системи бүтүн тарихи инкишафы боју дөрд принсипә әсасланмышдыр: 1) Әмәлә кәлмә јери, 2) әмәлә кәлмә үсулу, 3) сәс телләринин иштиракы, 4) јумшаг дамағын вәзијјәти принсипләринә.

Биринчи принсипә көрә, самитләр једди јерә ајрылмышлар: гошадодаг самитләри **п, б, м**; додаг-диш самитләри **ф, в**; дилөнү диш самитләри **т, д, н, с, з, л, ч, ч**; дилөнү-јуваг самитләри **ш, ж, р**; дилортасы-сәрт дамаг самитләри **к, к, ј**; дилархасы-јумшаг дамаг самитләри **k, г, х, ғ, н,**; удлаг самити **h**.

Икинчи принсипә көрә, самитләр беш груп тәшкил етмишләр: кипләшәнләрә **(п, б, м, т, д, н, к, к, k, г, н.)**, новлулар **(ф, в, с, з, ш, ж, ј, х, ғ, ц)** кипләшән-новлулар **(ч, ч)**, титрәк **(р)**, кипләшән-сүзүлән **(л)** самитләри.

Үчүнчү принсипә, јә'ни сәс телләринин иштиракына көрә самитләр ики група ајрылмышлар: карлар **(п, ф, т, с, ш, ч, к, k, х, h)** вә чинкилтилиләр **(б, м, в, д, н, з, ж, ч, р, л, к, ј, г, н,, h)**.

Нәһајәт, дөрдүнчү принсипә көрә, самитләр ики јерә бөлүнмүшләр: бурун самитләри **м, н, н,,** ағыз самитләри (јердә галан ијирми ики самит ағыз самитләри олмушлар.

Беләликлә, дилимиздәки самит фонемләр ашағыдакы чәдвәлдәки кими бир систем тәшкил етмишләр:

п—т—к k

б—д--к г

м—н——н,

—ф с ш—х h

—в з ж ј ғ

— — —ч— —

— — —ч— —

— — —р— —

л

Дилимизин тарихи инкишафы боју биринчи (әмәлә кәлмә јери) вә икинчи (әмәлә кәлмә үсулу) тәсниф принсипләриндән ирәли кәлән фәргләндиричи әламәтләр, бә'зи мүстәсналыглар нәзәрә алынмазса, мөһкәм олмушдур. Дикәр ики принсипдән ирәли кәлән фәргләндиричи әламәтләр исә бир сыра һалларда позулмушдур. Хүсусән, чинкилтилилик әламәти дилимизин сәс гурулушунун тарихи инкишафында бир чох һалларда өзүнү мүһафизә едә билмәмишдир. Бу вәзијјәтә биз гоша додаг **п** вә **б**, дилөнү-диләрхасы **т** вә **д** самитләриндә даһа чох тәсадүф едирик. Проф. Һ. Мирзәзадә јазыр ки, «тарихи сәнәдләрин дили үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, бу хүсусијјәт, јә'ни сәссизләрин әвәзләнмәси (**б** самитинин **п** самити илә әвәзләнмәси, јә'ни өз чинкилтилилик әламәтини итирмәси — **А. А.**) дилимиздә даһа гәдим һадисәләрдәндир. Вахтилә нәгли кечмиш заман шәкилчиси олан **-иб** шәкилчисинин ишләнмәсиндә буну ајдын сурәтдә көрмәк олур. Фикримизи сүбут етмәк үчүн XV—XIX әсрләрдә јазылан әсәрләрин дилинә мүрачиәт едәк:

1. *Г ы л ы п д у р һикмәтин күффар ичиндә әнбија пејда.*
   Еј бивәфа ки, адәт о л у д у р чәфа сана. (Ф ү з у л и)
2. *Чог әлајә у г р а д ы п д ы р о мәни.*
   Архасы үстә ј а т ы п д ы р бихәбәр.
   Ким д ө к ү п д ү р сәни сөјләкил бана. (Ш. Ә т т т а р).
3. *Һәмд сәна олсун... ки гәрабәт вә достлуг*
   Бизим арамызда ваге о л у п д у р ... Рави
   Белә рәвајәт е д и п д ү р ки ...
4. *Бәјим ханымдан ки, Мәһәммәд Һәсән хан гызыдур никаһи сәһаһ илә тәвәллүд о л у п д у р... Әбдүлкәрим әфәнди мәрһум әгд вә никаһын о х у ј у п д у р.* (Ш ә һ а д ә т н а м ә) (Һ. М., АДТМ, 39).

Проф. Һ. Мирзәзадә чох доғру оларағ көстәрир ки, «Азәрбајчан дилиндә сәсләрин бир-биринә кечмәси һалларынын мүшаһидә едилмәси сонракы дөврләрин јазы дилиндә бир о гәдәр дә гејд едилмәмишдир. **Б** сәси өз сабит кејфијјәтини сахламышдыр» (Һ. М., АДТМ, 39).

Дилимизин тарихи материалларына әсасән гејд едә биләрик ки, јумшаг дамағын вәзијјәтиндән ирәли кәлән фәргләндиричи әламәт дә гошадодаг самитләри үчүн конкрет һалларда о гәдәр дә мөһкәм олмамышдыр. Белә ки, бу ишарә әвәзлији исмин мүхтәлиф һалларында ишләнәркән, гошадодаг **б** самити әксәр һалларда өз ағызлылыг әламәтини мүһафизә едә билмәмиш, чох вахт гошадодаг бурун **м** самити илә әвәз олунмушдур.

Лакин көрүндүјү кими, һәр ики һал конкрет мигдарда морфемләрдә өзүнү көстәрир; буна көрә дә көстәрилән бир физә едә билмәмиш, чох вахт гошадодаг бурун **м** самити илә

мисал әсасында үмуми нәтичәләр чыхармаға һеч дә һагг вермир. Мәсәләјә бу нөгтеји-нәзәрдән јанашдыгда гејд етмәк лазым кәлир ки, дилимизин бүтүн тарихи дөврләри үчүн самитләр саитләрдән фәргли олараг өз фәргләндиричи әламәтләрини бир систем һалында әсасән мүһафизә едә билмишләр.

Дилимизин сәс гурулушунун тарихи инкишафы нөгтеји-нәзәриндән кеминат самитләр диггәти чәлб едир.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дили кеминат самитләрә малик олмагла мүасир түрк дилләри ичәрисиндә хүсуси јер тутур. Азәрбајчан дилиндә кеминатлар мәсәләсини илк дәфә көркәмли совет түркологу Н. К. Дмитријев ирәли сүрмүш вә 1947-чи илдә нәшр етдирдији «Некоторые вопросы азербайджанского языкознанија» адлы мәгаләсиндә јазмышды: «Азәрбајчан дилинә јафәси (ибер-Гафгаз — **А. А.**) тә'сиринин икинчи мүһүм әламәти Гафгазын бир сыра јафәси дилләри үчүн типик олан, нечә дејәрләр, кеминат, јахуд гошалашмыш самитләрин Азәрбајчан дилиндә олмасы һесаб едилмәлидир»[1]. Н. К. Дмитријев Азәрбајчан дилиндә үч тип гошалашмыш самит, јахуд кеминат көрүрдү ки, бунлардан үчүнчүсү мәһз Азәрбајчан дили илә мәһдудлашдырылыр[2]. Гејд етмәк лазымдыр ки, көркәмли совет түркологу онларын Азәрбајчан дилиндә фонематиклији барәдә бир шеј јазмамышдыр.

Н. К. Дмитријев тәрәфиндән гејд олунан кеминатлар сонралар Ф. Казымов тәрәфиндән инкишаф етдирилмиш, Азәрбајчан дили самит фонемләр тәркибинә дахил едилмишдир. Беләликлә, Азәрбајчан дили самит фонемләр системи үчүн садә самит—кеминат фәргләндиричи әламәти мејдана чыхарылмышдыр (Мүасир Азәрбајчан дилиндә кеминат самитләр мәсәләси һаггында кениш мә'лумат үчүн бах: А. А х у н д о в. «Ученые записки». — С. М. Киров ад. АДУ-нун елми әсәрләри (һуманитар серија)», 1959, № 6, с. 119—122).

Түрк дилләриндә кеминатлар барәсиндә сон заманлар филоложи елмләр доктору, профессор Т. Һачыјев дә хүсуси мәгалә јазмышдыр[3]. Т. Һачыјев өзүнүн мараглы мәгаләсиндә дүзкүн олараг дејир: «Гејд едәк ки, илкин фонетик һадисә кими әсил кеминатлашманы мүәјјән фонетик просесләрлә әлагәдар олараг самитләрин гошалашмасы һалларындан фәргләндирмәк лазымдыр. Икинчи тип гошалашмаја кеми-

---

[1] Н. К. Д м и т р и ј е в. Строй тюркских языков. Москва. 1962, с. 346.

[2] Н. К. Д м и т р и ј е в. Көстәрилән әсәри, с. 346—347.

[3] Бах: Т. И. Г а д ж и е в. О принсхождении геминат в тюркских языках. «Советская тюркология», 1971, № 6, с. 26—31.

натлашма кими јанашмаг — бу фонетик просесләрин маһиј-јәти һаггында дүзкүн тәсәввүрдә олмамаг демәкдир»[1].

Т. Һачыјев көстәрир ки, түрк дилләриндә илкин кемината малик исимләр мөвчуд дејил[2]. Онун фикринчә, әламәт, кеј-фијјәт вә кәмијјәт билдирән сөзләрдә исә кеминат самитләр кифајәт гәдәр ишләнир. О јазыр: «Кеминат самитли белә (јә'ни әламәт, кејфијјәт вә кәмијјәт билдирән — **А. А.**) сөзләр чох ишләнир, мүхтәлиф түрк дилләриндә мүхтәлиф дәрәчәдә јајылмышлар. Бә'зи дилләрдә (азәрбајчан, кумык, гарачај-балкар) кеминатлашма һадисәсини нисбәтән тез-тез мүша-һидә етмәк олар, дикәрләриндә (түркмән, гарагалпаг, өзбәк, чуваш) аз-аз, даһа башгаларында (алтај, түрк) һәмин һади-сә, демәк олар ки, һеч мүшаһидә олунмур»[3].

Т. Һачыјев өз мәгаләсиндә көстәрир ки, сөзләр сырф грамматик вәзифә дашыјан узун самитли (кеминатлы — **А. А.**) түрк дилләринин јазылы абидәләриндә — лүғәтләрдә (мәсәлән, М. Гашгарлынын, Ибн Мүһәннанын вә с. әсәрлә-риндә) верилмишдир[4].

Мә'лум олдуғу үзрә, дилимиздә ејни самитләр јанашы ишләнә билсә дә, онлар фонематик әһәмијјәтә малик дејил-ләр. Белә ки, онлар мүхтәлиф һечалара дахил олур, белә-ликлә, бир узун самит кими изаһ едилә билмәзләр. Онлар өз мүстәгиллликләрини мүһафизә етмәклә, јанашы ишләнән самитләрдир.

Дилимизин әввәлки дөврләриндә ејни сөз дахилиндә ики ејни самитин јанашы ишләнмәси барәсиндә гәти фикир сөј-ләмәк чәтиндир. Бу чәһәтдән *једди, сәккиз, доггуз, әлли* кими сајларын дилимизин јазылы абидәләриндә нечә ишләндик-ләрини нәзәрдән кечирмәк мараглыдыр.

Проф. Ә. Дәмирчизадә «Китаби-Дәдә Горгуд дастанла-ры»нда 7 сајыны **јити,** 8 сајыны **сәккиз кими** охумушдур (Ә. Д., КДГ, 82).

Ч. Гәһрәманов Нәсиминин дилиндәки 7 сајыны (једи кими (*Једи иглим, ики султан кәрәкмәз*), 8 сајыны һәм (сәкиз) кими (*Једи хәттин китабиндан сәкиз чәннәт әјан олды*), һәм дә *сәккиз* кими (*Гамәтүн сәксән сәккиз едәр әјан*), 50 сајыны исә *әлли* (*Бир әллидир ики јүз беш ки, гырг он једи һәрф олды*) охумушдур (Бах: Ч. Г., НДЛ, 551, 292).

Проф. Һ. Мирзәзадә исә XIII-XX әсрләрдә көстәрилән

---

[1] Т. И. Һачыјев. Көстәрилән мәгаләси, с. 26.
[2] Бах: Јенә орада.
[3] Јенә ораад, с. 27.
[4] Бах: Јенә орада,

саjларын Азәрбаjчан дилиндә *jедди ,сәккиз, доггуз* кими ишләндиjини көстәрир (Һ. М., АДТМ, 159).

Әлбәттә, еjни ики самитин jанашы ишләнә билмәсини көһнәазәрбаjчан дили үчүн тәбии һесаб етмәк олар.

3. Алынма сөзләрдәки самитләр вә онларын Азәрбаjчан дилиндә талеjи.

Саитләр бәһсиндә гејд едилдиjи кими, көһнәазәрбаjчан дилиндә алынма сөзләрин, демәк олар ки, һамысы әрәб вә фарс дилләринә аид сөзләр олмушдур. Саитләрдә олдугу кими, самитләр чәһәтиндән дә һәр ики дилдән алынан сөзләрин арасында мүәjјән фәргләр мөвчуддур. Одур ки, һәмин дилләрдән алынан сөзләрин фонетик чәһәтдән азәрбаjчанчалашмасындан аjры-аjрылыгда бәһс едирик:

1. Һәр шеjдән әввәл, гејд етмәк истәjирик ки, Азәрбаjчан дилинә кечмиш әрәб сөзләриндәки самитләрин талеjи саитләринкиндән хеjли фәргләнир. Белә ки, Азәрбаjчан дилиндәки саитләрлә еjни характердә олан әрәб саитләри дилимизә кечән әрәб сөзләриндә, демәк олар ки, чидди дәjишикликләрә уғраjыр. Биз бу вәзиjјәти Азәрбаjчан дилиндәки самитләрлә еjни сәчиjјәдә олан әрәб самитләриндә көрмүрүк. Дилимизә кечән әрәб сөзләриндә бу вә jа дикәр тәбәддүлата уғраjан әрәб самитләри, әсасән, Азәрбаjчан дилиндә истәр физиоложи, истәрсә дә акустик чәһәтдән еквиваленти олмаjан самитләрдир.

Јухарыда гејд едилдиjи кими, Азәрбаjчан дилиндә олмаjан әрәб самитләри гоша додаг, дишарасы, емфатик дил-дамаг вә емфатик боғаз самитләри вә һәмзәдән ибарәтдир ки, онларын да һаггында аjры-аjрылыгда бәһс етмәк лазым кәлир.

Гоша додаг самити

Инкилис дилиндәки [w] самити илә тәхминән еjни олан бу сонор самит әрәб дилиндә чох кениш jаjылмышдыр. Әрәб дилинә аид әсәрләрдә гејд олунан самит[1] транскрипсиjада ў илә ишарә едилир. [w] сәсини «тәләффүз етмәк үчүн додаглары даирәви шәкилдә бир гәдәр габартмаг, дилин арха һиссәсини јумшаг дамаға доғру галдырмаг вә бу шәраитдә «в» демәк лазымдыр. Нәтичәдә, еjни заманда «у» вә «в» сәсләрини хатырладан jарымсаит әмәлә кәлир»[2].

---

[1] [w] фонемини jарымсаит дә адландырырлар (мәсәлән, бах: Ч. Мәммәдов. Әрәб дили, АДУ нәшри, 1958, сәһ. 18).

[2] Ә. Ч. Мәммәдов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 18.

Әрәб дилиндәки [w] самити дилимизә кечән әрәб сөзләриндә, әсасән, додаг-диш, новлу, чинкилтили, тәмиз [в] самитинә чеврилир: [wapaƙатун)→ [вәрәгә], [awwалу] → [әввәл], [ада:wатун]→ [әда:вәт], [алwа:нун] → [әлван], [аhwа:лун] → [әhвал] вә с.

Бә'зи һалларда [w] самити Азәрбајчан дилинә кечән әрәб сөзләриндә [у] саитинә дә чеврилир: мәс.:[баwсатун]→[бу:сә] вә с.

Әрәб дили дишарасы самитләри

Јухарыда гејд едилдији кими, әрәб дилиндә Азәрбајчан дилиндә олмајан ики дишарасы самит вардыр: [θ]

Инкилис дилиндә «һ» һәрфбирләшмәси илә ишарә олунан сәсләрин демәк олар ки, ејни олан бу самитләр, Азәрбајчан дилинә кечмиш сөзләрдә мүвафиг сурәтдә [с] вә [з] сәсләринә чеврилир.

1. [θ]→[с]:

[баhθун] → [бәhс], [била:иθтисна] → [билаистисна], [аба:θун]→[әбәс], [акθаријјатун]→[әксәријјәт] вә с.

2. [θ]→[з]:

[маθку:рун]→[мәзкур], [лаθи:θун]→[ләзиз] вә с.

Емфатик дил-дамаг самитләри

[с], [д], [т], [з] сәсләриндән ибарәт олан емфатик дил-дамаг самитләри дә Азәрбајчан дилиндә јохдур. Мә'лум олдуғу үзрә, бу сәсләри «тәләффүз етмә күчүн кәркин вәзијјәт алан дилин арха һиссәси јумшаг дамаға доғру галдырылыр вә бу һалда мүвафиг сурәтдә «с», «д», «т» вә «з» тәләффүз олунур. Нәтичәдә һәмин бу самитләрдән һәм галын вә һәм дә сәрт бир аһәнкә малик емфатик самитләр, јә'ни [с], [д], [т] вә [з] әмәлә кәлир»[1].

Әрәб дили мүтәхәссисләриндән Ә. Ч. Мәммәдов јазыр ки, «д самити гәдимдә «з» кими тәләффүз едилирди. Бир чох дилләрдә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә олан әрәб сөзләриндә һәмин самит даһа да сабитләшмиш вә «з» сәсинә чеврилмишдир (Мәсәлән: *әрз, зәрбә, мәзмун* вә с.).

Лакин мүасир әрәб әдәби дилиндә ; артыг сабитләш-

---

* Әрәб дилинә анд транскрипсијада бу самитләр [с] вә [з] кими ишарә едилир.

[1] Ә. Ч. Мәммәдов. Көстәрилән әсәр, сәһ. 16.

миш бир мәхрәчә малик олуб, мәһз «д» кими тәләффүз едилир ; самитинин бу чүр тәләффүз олунмасы һәтта башга дилләрә кечмиш әрәб сөзләриндә дә гисмән өз хүсусијјәтини сахлаја билмишдир (мәсәлән, түркчә «зәрбәјә «дарбе» дејилир)»[1].

Емфатик дил-дамаг самитләри Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләриндә ашағыдакы дәјишиклијә мә'руз галмышдыр:

1. [с̃]→[с]:

[с̃абрун]→[сәбр]. [мус̃а:даратун]→[мүсадирә], [бас̃и:ратун]→[бәсирәт], [с̃убһун]→[сүбһ), [с̃иһһатун]→[сәһһәт], [ас̃атун]→[әса], [ас̃абун]→[әсәб], [ас̃лун]→[әсил], [ас̃лан]→[әсла], [ас̃рун]→[әср] вә с.

2. [д̃]→[з]:

[бад̃'ан]→[бә:зән], [ба'д̃ун]→[бә:зи], ['ард̃ун]→[әрз] ['ари:д̃атун]→[әри:зә], ['ару̃д̃ун]→[әруз], [мари:д̃ун]→[мәриз] вә с.

[д̃]→[д]:

[д̃улматун]→[долма]*.

3. [т̃]→[т]:

[т̃алабун]→[тәләб], [т̃ифлун]→[тифил], [бас̃и:т̃ун]→[бәсит], [бат̃нун]→[бәтн], [ант̃ака]→[әнти:гә], ['ат̃рун]→[әтир], ['ат̃рафун]→[әтраф] вә с.

4. [з̃]→[з]:

[маз̃лу:мун]→[мәзлум], [лафз̃ун]→[ләфз], [низ̃а:мун]→[низам], [з̃алим:мун]→[залим] вә с.

Емфатик боғаз самитләри

Емфатик боғаз самитләринә әрәб дилиндә ашағыдакы самитләр дахилдир: [h] ح, [k] , [ق] ع, [F] غ вә һәмзә

---

[1] Ә. Ч. Мәммәдов. Көстәрилән әсәр, сәһ. 16.

* Бу мисалы мәнә әрәб дили мүтәхәссиси Ә. Ч. Мәммәдов көстәрмишдир. «Долма» сөзүнү «долмаг» фе'линдән әмәлә кәлән Азәрбајчан сөзү дә һесаб етмәк олар.

илә ишарә едилән самит сәс дахилдир: [']. Бунлардан ајры-ајрылыгда бәһс едәк:

1. «һ» боғазын билаваситә дилчәкдән сонракы һиссәсиндә әмәлә кәлир. Тәләффүз заманы бу һиссә даралыр вә бурадан һава күјлә кечир»[1].

Бу сәс Азәрбајчан дилиндә бир гајда олараг [h] сәси илә әвәз олунур: [буhра:нун] → [бөhран], [аhwалун] → [әhвал], [аhсану]→[әhсән] вә с.

Чох надир һалларда [h] сәси Азәрбајчан дилинә кечән әрәб сөзләриндә [х] сәсинә чеврилир: мәс.: [аhмаку] → [ахмаk].

Ә. Ч. Мәммәдов јазыр: k ق самитини тәләффүз етмәк үчүн «г» тәләффүз етмәјә һазырлашараг «k» сөјләмәк лазымдыр»[2].

[k] самитинин Азәрбајчан дилиндәки талеји ашағыдакы кими олмушдур:

[k]→[г]. Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләринин әввәлиндә вә ортасында [k] [г] самитинә чеврилир: ['аkи:датун]→[әги:дә], [аkрабун]→[әгрәб], ['ала:kатун]→[әла:гә], [kарарун]→[гәрар], [kуwwатун]→[гүввәт] вә с.

Чох надир һалларда [k] самити Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләриндә [ғ] самитинә чеврилир. Бу сәс дәјишмәсинә аид бизә јалныз ики мисал мә'лумдур: ['аkлун] → [ағыл], [наkлун]→[нағыл]*

3. ['] Бу самит «сәрт, партлајышлы боғаз сәсидир. Тәләффүз заманы боғазын орта һиссәсини сон дәрәчә даралдараг «ә» сөјләмәк лазымдыр. Нәтичәдә «ә» сәсинә бир гәдәр бәнзәјән чинкилтили самит мејдана чыхыр»[3].

Бу самит Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләриндә өзүнү ашағыдакы вәзијјәтләрдә көстәрир: ['аkлун]→[ағыл], ['а:датун]→['а:дәт] вә с.

а) Әксәр һалларда тәләффүз олунмур.

б) Сөзүн ахырында бә'зән (ј) сәсинә чеврилир:

4. [ғ]. Азәрбајчан дилиндәки [ғ] самитинин тәхминән ејни олан бу самит Азәрбајчан дилиндә ишләнән әрәб сөзләриндә ики чүр инкишаф јолуна маликдир:

а. [ғ]→[г] (сөз әввәлиндә): [ғуру:бун]→[гүруб], [ға:ба]→

---

[1] Ә. Ч. Мәммәдов. Көстәрилән әсәр, сәһ. 17.

[2] Јенә орада.

* Гејд етмәк лазымдыр ки, бу просес һәлә там баша чатмамышдыр.

[3] Ә. Ч. Мәммәдов. Көстәрилән әсәр, сәһ. 17.

]гејб олмак], [ға:'ибун]→[гаиб], [ғалибун]→[га:либ], [ғалабатун]→[гәләбә].

б. [ғ] → [ғ] (сөз ортасында): [бала:ғатун] → [бәла:ғәт], [балғатун]→[бәлғәм] вә с.

5. [']. Әрәб дилиндә һәмзә илә ишарә олунан бу сәс дә Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләриндә өзүнү ики чүр көстәрир:

а) Сөзүн әввәлиндә (әксәрән), сөзүн ортасында вә ахырында тәләффүз олунмур: ['аллаһу]→[аллаһ], [ға:ибун] → [га:иб] вә с.

б) Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләринин дилимизин ганунларына көрә һечаланмасына имкан вермир; башга сөзлә ачыг һечалары гапалы һечалара чевирир; мәс.: [чүр-әт], [сүр-әт], мәс-ул], [мәс-уд] вә с.

Нәһајәт, әрәб дилиндә гадын чинсинин әламәти олан [т] (ة) самити һаггында бә'зи гејдләр етмәк лазым кәлир. Әрәбләр бу самити *тә—мәрбутә* адландырырлар.

Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләриндә өзүнү ики чүр көстәрир:

1. Әрәб дилиндән Азәрбајчан дилинә кечмиш сөзләрин бөјүк бир гисминдә мүһафизә олунмур. ö-си мүһафизә олунмајан сөзләр ән чох үчүнчү бабын мәсдәринә дахил олан сөзләрдир (бу һагда бах: [а] → [и] һиссәсинә).

2. Бә'зи сөзләрдә мүһафизә олунур:

Үмумијјәтлә, биринчи баб фе'лләрин «фа'а:латун» вә с. мәсдәр формасына дахил олан фе'лләрдәки «ة» Азәрбајчан дилинә кечмиш бу формаја дахил олан бүтүн сөзләрдә өзүнү мүһафизә едир.

Көрүндүјү кими, истәр биринчи, истәрсә дә икинчи һалда ة-нин мүһафизә олунуб-олунмамасы грамматик, даһа доғрусу морфоложи характердәдир.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, дилимизин тарихи абидәләриндә јазыда әксәр һалларда әрәб самитләри өз график әксләрини тапмышлар. Бунунла белә, спесифик әрәб самитләринин бир чох һалларда ејни бир һәрфлә верилмәси һаллары да олмушдур. Бу чәһәтдән проф. Ә. Дәмирчизадәнин ашағыдакы гејдләри диггәти чәлб едир: «Шүбһәсиздир ки, әрәбчәдән олмуш сөзләрдә. М. Кашғари, Ибн Мүһәннанын да тәсдиг етдикләри кими, X—XIV әсрләрдәки түрк дилләриндә вә бу чүмләдән үмумхалг Азәрбајчан дилиндә олмајан ث، ح، ع، ض، ظ، ط сәсләриндән бири һәр һансы бир алынма сөзүн тәркибиндә олдугда, азәрбајчанлылар белә сәсләри өз

тәләффүз мәхрәчләринә ујғун бир сәслә дәјишәрәк тәләффүз етмишләр. Лакин имладакы мәһдуд, мәшрут әнʼәнәзилик әрәб вә фарс сөзләринин әслинә мүвафиг јазылышыны мүһафизә етмиш, буна көрә дә, чанлы дилдә олан фонетик азәричәләшмә (азәрбајчанчалашма — *А. А.*) јазыда өзүнү һәр заман там ајдынлығы илә көстәрә билмәмишдир.

Бунунла белә, бир сыра әлјазмаларында олдугу кими, «Китаби-Дәдә Горгуд»да да данышыгда — тәләффүздә олан бу фонетик азәричәләшмә (азәрбајчанчалашма — *А. А.*) мүәјјән дәрәчәдә өз әксини тапмышдыр ки, бунлар, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) ض — әрәб дилиндән кечән (قضا), (غضب) сөзләриндәки (ض) сәсинин тәләффүзү азәрбајчанлылар үчүн чәтин олдуғуна көрә *«дз»* тәркибини андыран бу сәс Азәрбајчан дилиндә олан (ز) «з» илә вә ја (د) «д» илә тәләффүз едилмиш вә (ز) вә ја (د) һәрфи илә јазылмышдыр...

2) Азәрбајчанлылар бир гајда олараг сөз башында «ғ» (غ) сәсини тәләффүз етмәкдә, һәтта бу күн дә, чәтинлик чәкирләр. Буна көрә дә «ғ» (غ) илә башланан бир сыра сөзләр азәрбајчанча сөз башында олан «г» (ق) илә тәләффүз олунур ки, бу һал «Китаби-Дәдә Горгуд»да да өз әксини тапмышдыр...

3) Бурадакы («Китаби-Дәдә Горгуд»дакы — *А. А.*) әрәб сөзләриндә олан (ع) әвәзинә садәчә бир саитин (һүруфи-имладан биринин) јазылмасы да (мәс.: «ејб» (عيب) сөзүнүн «ајыб» (ع) (Р. 7.) шәклиндә јазылмасы азәрбајчанлыларын дилинә вә тәләффүз мәхрәчинә јад олан (ع) кими сырф гыртлаг сәсинин сөзүн тәркибиндән атылмасы јолу илә фонетик азәричәләшмәни (азәрбајчанчалашманы — *А. А.*) көстәрән бир нүмунәдир» (Ә. Д., КДГ, 56—57). Өзүнүн бу дүзкүн гејдләриндән сонра проф. Ә. Дәмирчизадә јазыр: «Әрәб вә фарс сөзләринин азәрбајчанлы тәләффүзүнә ујғун олараг јазылмасыны, бәʼзән «әрәб вә фарс сөзләринин јанлыш јазылмасы» кими изаһ едәнләр, әрәб орфографијасы нөгтеји-нәзәриндән һаглы олсалар да, биз бу һадисәни «савадсызлығдан» даһа чох фонетик азәричәләшмә (азәрбајчанлашма — *А. А.*) кими гијмәтләндирмәк тәрәфдарыјыг» (Јенә орада, 57). Бу сөзләрә бир шеј әлавә етмәјә, чәтин ки, еһтијач вар.

2. **Фарс дилиндән кечән сөзләрдәки** самитләрин дилимиздәки агибәтинә кәлинчә, гејд етмәји лазым билирик ки, фарс вә Азәрбајчан дилләринин самит фонемләр тәркибләри ара-

сында әрәб дили илә олдуғу гәдәр бөјүк фәргләр јохдур. (ʼ) самити мүстәсна олмагла фарс дилиндә мөвчуд олан бүтүн самитләрин Азәрбајчан дилиндә физиоложи-акустик гаршылығы вардыр.

Бунунла белә, фарс дили самитләри әрәб дилиндән кечән сөзләрдәки кими Азәрбајчан дилиндә мүәјјән дәјишикликләрә мә'руз галмышлар. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Фарс әлифбасындакы گ һәрфи мә'лум олдуғу үзрә мүстәгил фонематик мә'наја малик олмајан ики самит сәси, [г] вә [к] самитләрини ифадә едир. Бунлардан биринчиси јалныз арха-сыра саитләри, икинчиси исә өнсыра вә оргасыра саитләри илә бир һечада ишләнир. Азәрбајчан дилә кечән фарс сөзләриндә گ һәрфинин ифадә етдији самит сәс ишләнмә јериндән асылы олмајараг [к] самити илә верилир: [нега:р]→[никар], [нега:һ]→[никаһ], [нега:һба:н]→[никаһбан], [неша:нга:һ]→[нишанкаһ], [ја:дга:р]→[јадикар, [кәрдән]→[кәрдән], [кил]→[кил] [килә]→[килә]...

2. Мә'лум олдуғу үзрә, фарс дилиндә [л] самити бир гајда олараг һәмишә инчә тәләффүз олунур. Азәрбајчан дилинә кечән фарс сөзләриндә исә биз [л] самитинин ики вариасијасына, инчә вә галын вариасијаларына раст кәлирик. Башга сөзлә, фарс дилиндәки [л] самити Азәрбајчан дилиндә өзүнү ики шәкилдә көстәрир:

а. Инчә саитләрлә бир һечада ишләнәркән инчә [л] самити кими реализә олунур: [гол]→[күл], [болбол]→[бүлбүл].

б. Галын саитләрлә бир һечада ишләнәркән галын [л] самити кими реализә олунур: [ла:лә]→[ла:лә], [ла:чевәрд]→[ла:чивәрд], [чол'па]→[чолпа]...

Бә'зи конкрет һалларда фарс дилиндән кечән сөзләрдә [г] (ق) самити Азәрбајчан дилиндә [х] самити илә (мәсәлән, [га:ли]→[халы], [к] (گ) самити ч самити илә мәсәлән, [зәнки]→[зәнчи], ж (ژ самити [ч] самити илә (мәсәлән, [жи:вә]→[чивә] әвәз олунмушдур.

Фарс дилиндәки ['] самити исә бир нечә сөз истина едиләрсә, Азәрбајчан дилиндә мүһафизә олунмамышдыр.

Фарс дилиндән Азәрбајчан дилинә кечән сөзләрин фонетик тәркибиндә нәзәрә чарпан хүсусијјәтләр әсасән көстәриләнләрдән ибарәтдир.

4. Азәрбајчан дили самитләринин үмуми тарихи хүсусијјәтләри

Азәрбајчан дили самит фонемләр тәркиби марағлы инкишаф тарихинә маликдир. Дилимизин самитләринин инкишаф

јолу һаггында ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн онларын һәр бири һаггында ајрыча данышмағы лазым билдик.

«п» самити. Бу самит Азәрбајчан дилиндә ән өндә тәләффүз олунан самит фонем олуб, гошадодаглыг, кипләшәнлик, карлыг фәргләндиричи әламәтләринә маликдир. Мәншә чәһәтдән көктүркчәдәки п самити илә әлагәдардыр.

Дилимизин јазылы абидәләриндә پ [п] вә ب [б] һәрфләри илә ишарә едилмишдир. Проф. Ә. Дәмирчизадә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә «п» самитинин нечә ишарә едилмәси барәдә јазыр: «п» әксәрән (ب) һәрфилә јазылмыш; һәтта дүшүнмәк олар ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы бә'зи сөзләрдә (پ) һәрфинин јазылмасы сонракы катибләрин әлавәсидир вә јәгин ки, бу дастанлары илк гәләмә алан шәхс һәмишә һәр ики сәс үчүн, јә'ни һәм «б», һәм дә «п» сәси үчүн анчаг (ب) һәрфини ишләтмишдир.

Буну нәинки XIV әсрә гәдәрки јазма нүсхәләрә, һәтта, М. Кашғари Диванына әсасланараг гәтијјәтлә сөјләмәк олар. Чүнки М. Кашғари дә, Ибн Мүһәнна да өз әсәрләриндә белә бир сәсин варлығындан, мәхрәчиндән бәһс етмишләр вә һәтта су сәсин (ب) һәрфи илә көстәрилдијини дә сөјләмишләр вә бунлар да өз китабларында һәм «п»ли, һәм дә «б»ли сөзләри, һәр јердә, бә'зи мүстәсналары нәзәрә алмасаг, (ب) һәрфи илә јазмышлар; Китаби-Дәдә Горгудда да белә вәзијјәт вардыр. Бунларын һамысы исә илк дөврдә вә Китаби-Дәдә Горгуд дилиндә «б» вә «п» сәсләринин варлығыны тәсдиг едир» (Ә. Д., КДГ, 46).

«п» самитинин ب вә پ һәрфләри илә ишарә едилмәсинә Нәсиминин «Диваны»нын дилиндә дә тәсадүф едирик (Ч. Г., НДЛ, 22).

Бунунла белә, پ һәрфиндән «п» самитинин ифадәчиси кими истәнилән гәдәр истифадә олунмушдур. Хүсусән, ишләнән самитин антропофоник чәһәтдән «п» самити олмасы шүбһәсиз олдугда, мәһз پ һәрфиндән истифадә олунмушдур. Мәсәлән, Ч. Гәһрәмановун тәртиб етдији Нәсими лүғәтиндә پ һәрфи илә башлајан 65 сөз көстәрилмишдир. (Бах: Ч. Г., НДЛ, 155—164). Мараглыдыр ки, бу сөзләрин ичәрисиндә мүасир дилимиздә «б» илә ишләнән сөзләр дә вардыр: мәсәлән, *Шол абиковсәри ичән недәр, п ә с* (پس) *ани недәр... Ешгүн оды п и ш у р м и ш д и* (پشورمیشدی) *дүрлү ашләрим... Пишәр* (پیشر) *чикәрим кәбаб ичиндә...*

«п» самити өз инкишафында чидди дәјишиклијә уграмамышдыр. Нәсимидән кәтирилән сөзләрдәки «п» самитини, бизчә, «б» самитинин тарихи прототипи һесаб етмәк олмаз. Белә ки, биз, «пишмәк» сөзүнүн М. Кашғаринин «Диваны»ында мәһз پ һәрфи илә гејд олундуғуну көрүрүк: آشغ پشدی

М. Қошғарий. Девону луғотит түрк. П. Тошкент, 1961, с. 19)*.

Бизә галарса, Нәсиминин дилиндә «пишмәк», «пишүрмәк», «пәс» јазылмасы јерли диалектләрин тә'сири илә олмушдур. Бу чәһәтдән проф. Һ. Мирзәзадәнин «б» самити әвәзинә «п» јазылмасы һаггындакы фикри диггәти чәлб едир. О, бә'зи түрк дилләриндә «п» илә јазылан сөзләри мисал көстәрдикдән сонра онларын Азәрбајчан дилиндә «б» сәсинә малик олдуғуну гејд едәрәк јазыр: «Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олмаз ки, вахты илә бүтүн түрк системли дилләр үчүн мүштәрәк олан бу чәһәт јалныз мүәјјән сөзләрин ваһид бир имлаја табе едиләрәк јазылмасындан ирәли кәлмишдир. Бурада азачыг бир һәгигәт олса да, һәр һалда мүасир мәһәлли диалектләримизин вердији фактлар көстәрир ки, **б**-нин **п**-јә кечмәси һадисәси дилимизә хас олан бир чәһәтдир. Еһтимал ки, јазылары көчүрән катибләр јашадыглары дөврләрдә дә мәһәлли тә'сирләрдән хилас ола билмәдикләри үчүн, сөзләри тәләффүз етдикләри кими дә јазмышлар. Мәһз буна көрә дә сәсләрин бир-биринә кечмәсини ваһид имладан ирәли кәлдији кими дүшүнмәк сәһв оларды» (Һ. М., АДТМ, 40).

Дүздүр, проф. Һ. Мирзәзадә мисал кәтирдији сөзләрә көрә сөзсону мөвгејиндә ишләнән **б** вә **п** самитләрини нәзәрдә тутур, лакин онун фикрини сөзәввәли мөвгејиндә ишләнән мүәјјән **б** вә **п** самитләри һаггында да демәк олар.

Гејд едәк ки, б → п һадисәси јерли диалектләрә хас олан фонетик һадисәдир. Проф. М. Ширәлијев көстәрир ки, «**б** сәсинин **п** сәси илә әвәзләнмәси һадисәсинә аз-чох дәрәчәдә бүтүн диалект вә шивәләримиздә раст кәлмәк мүмкүндүр. Лакин гәрб, чәнуб вә гисмән шимал диалект вә шивәләриндә шәрг диалект вә шивәләриндән фәргли олараг сөз әввәлиндә **п** сәсинә даһа үстүнлүк верилир. Бу һадисәјә чох вахт гапалы гыса саитләрдән әввәл тәсадүф едилир.

путах//пытах (Нах., Орд., Нор., Шаһ.) *//путах* (Газ., К., Гар., З., Гах), *путах//пычах* (Нах., Орд., Нор., Шаһ., З., Гах), *//пычах* (Газ., К., Гар., Муғ.), *пыхов* (Нах.,) *//пухој* (Газ., К., Гар.), *путүн, пичин* (Нах., Орд., Нор., Шаһ., Газ., К., Гар., Муғ.), *пышгы* (Газ., К., Гар.), *//пышхы* (З., Гах), *пухча* (Газ.,

---

* **Пишмәк сөзү** тәрчүмәчи тәрәфиндән пішgі кими транскрипсија едилмишдир.

К., Гар.), *пухара* (З., Гах), //*пухары* (Газ., К., Гар.) //*пыхары* (Муғ.), *пишмәх* (Газ., К., Гар., Нах., Нор., Шаһ.) //*пишмах* (Орд., З., Гах) //*пишмек* (Б.—Ичш.), *пукмәх'* (Газ., К., Гар., Нор.), *питки* (Газ.), *пиших'* (Газ., К., Гар.), *пиргәдир* (Нах., Нор., Газ.), *пүркү* (Нах.—Г.), *пичәнәх'* (Газ.), *пәләкән* (Азс. — Пир) Балакән, *потулкә* (Муғ.).

Гејд едиләчәк чәһәтләрдән бири дә будур ки, Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә дә а сәсиндән әввәл б>п һадисәси мүшаһидә едилмишдир; мәс.: *палта* (Сол.), *пажа* (Гов.—Д. Гыр., Ајб.), *полажа* (Шам)» (М. Ш., АД, 79—80). Проф. М. Ширәлијев буну дикәр түрк дилләри үчүндә сәчијјәви һесаб едир: «б» сәсинин п сәси илә əвәзләнмәси түрк дилләриндә дә јајылмыш һадисәләрдән сајылыр. Бу палисәјә тувин вә хакас дилләриндә даһа тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр; мәс.: чувашчада *пус* «баш», *пусла* «башламаг», *пер* «бир» (РЧ сл. 111, 347, 391); Хакасчада: *палам* «балам», *палыхчы* «балыгчы», *пир* «бир», *пычах, палты* «балта», *пас* «баш» (Баскаков, Инкижекова, 355—375).

Бундан әлавә б>п һадисәсини татар дилиндә: *пичән, пычах, пычки, пишкән* (Дмитриев «Баш», 30); түркмән дилиндә: *палта, поса* «бусә», *пудак, пычак* (ТР сөз., 231, 238, 240); түрк әдәби дилиндә: ***parmak, pazar, pekmez, pismek, pire*** сөзләриндә дә көрмәк мүмкүндүр» (М. Ш., АД, 80).

«п» самитинин тарихи үчүн мараглы бир факты да гејд етмәк олар. О да бундан ибарәтдир ки, әрәб дилиндән дилимизә кечән *пахыл* сөзүндә дилимизин әввәлки дөврләриндә, мәсәлән, Нәсиминин дилиндә «п» əвәзинә әслинә мувафиг олараг «б» ишләнмишдир:

Јәгин чәннәт үзүн көрмәз бир адәм
Ки, вар чанында анын үч әламәт:
Бири кәззаблыг, бириси ғејбәт,
Бири олмаг бәхил, әһли-әдавәт.

«б» самити. «п» самитинин чинкилтили гаршылығы олан бу самит Азәрбајчан дилиндә ән чох фәргләндиричи әламәтә малик олан самитләрдән биридир. О, дөрд фәргләндиричи әламәтә: гошадодаглыг, кипләшәнлик, чинкилтилилик вә ағызлылыг фәргләндиричи әламәтләринә маликдир. Етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки *п самити илә әлагәдардыр. Дилимизин јазылы абидәләриндә ب һәрфи илә ишарә олунмушдур. «п» самитиндән фәргли олараг, мараглы инкишаф тарихинә маликдир.

Һәр шејдән әввәл, өз мәншәји илә әлагәдар олараг, дилимизин әввәлки дөврләриндә мүәјјән һалларда өз чинкилтилилик фәргләндиричи әламәтини итирәрәк, кар гаршылығы кими, јә'ни «п» самити кими ишләнмишдир. Бизчә, әслиндә о, өз чинкилтилилик кејфијјәтини там итирмәмиш, ја-

рым чинкилтили (mediae lenes) самитләр кими чыхыш етмишдир. Ону да гејд едәк ки, сөзбашында вә сөзсонунда ишләнән белә јарымчинкилтили **«б»** самитләри бир-бирләриндән фәргләнмишләр. Белә ки, сөзбашындакылар екскурсија мәрһәләсиндә кар, рекурсија мәрһәләсиндә чинкилтили, сөзсонундакылар исә екскурсија мәрһәләсиндә чинкилтили, рекурсија мәрһәләсиндә кар олмушлар. Гејд едәк ки, көктүркчәдәки **«п»** самитинин там чинкилтилиләшмәси просеси дилимиздә һәлә баша чатмамышдыр. о мүасир дилимиздә дә сөзбашы вә сөзсону мөвгеләриндә бу күн дә давам едир.

«б» самити бир чох һалларда јумшаг дамағын вәзијјәтиндән ирәли кәлән ағызлылыг фәргләндиричи әламәтини дә итирмиш вә өз бурун коррелјаты **«м»** самити кими ишләнмишдир.

Һ. Мирзәзадә **«м»** вә **«б»** самитләриндән бәһс едәркән көстәрир ки, «Бу сәсләр бир-биринә јахын олдуғу үчүн бә'зи шивәләримиздә чох һалларда бири дикәринин әвәзиндә ишләнир. Белә бир хүсусијјәтин гәдимлијини көстәрән фактлар дилимиздә чохдур. Беләликлә, һәр ики сәссизин әмәлә кәлмәсиндә фәал иштирак едән сәс мәхрәчи, әсасән, мүштәрәк олдуғуна көрә мүәјјән мүддәт бунлар бир-бирини әвәз етмишдир; мәс.:

1. *Диди еј дивано һәгг верди м у н и.*
   Мунча әсбаб илә м у н ч а кару бар. (Ш. Ә т т а р)
2. *Сәһра ичиндә м у н ч а ки, аһу кәлүр кедәр.*
   Букүн мән м у н д а, јарым онда нејләр. (Х ә т а и).
3. *Бир мәртәбәдә ки, м у н д а н, ондан.* (Ф ү з у л и)
4. *Гурбани дер м у н д а кәлдим јар үчүн.* (Г у р б а н и).
5. *Нешүн инчидирсән м у н ч а Вагифи.* (В а г и ф).
6. *Тәрәһһүм көрмәдим м у н д а мән ол бирәһм чанандан.*
   (З а к и р)
7. *М у н ч а тамашалара ујмуш һүбаб.* (А. Б. Ш и р в а н и)
8. *Јандырма м у н ч а атәши-һичранә көнлүмү*
   (Н ә б а т и).
9. *Мин чан алуб дијиб она бир бусә вермәсүн.*
   М у н д а н сора рәвач олу базарын сахласун.
   . . . .
   Инди бу барәдә м у н а тәдбир нәдүр, (*Р а ч и*)
   (Һ. М., АДТМ, 38).

Мисаллардан көрүндүјү кими б>п һадисәсини мүәллиф јалныз *бу* ишарә әвәзлијиндә вә ондан төрәјән сөзләрдә мүшаһидә етмишдир. Буну о өзү дә гејд едир: «Көрүндүјү кими, **б**-ни әвәз едән **м** башлыча олараг өзүнү ишарә, јер вә кәмијјәт ифадә едән сөзләрдә көстәрир» (Һ. М., АДТМ, 38).

«Бу» ишарә әвәзлијиндә исмин адлыг һалындан башга јердә галан бүтүн һалларда **б** сәсинин **м** самити кими реали-

зә олунмасы дилимиздә, демәк олар ки, үмумхалг характери дашыјыр. М. Ширәлијев јазыр: «Бу һадисәјә (**б>м** һадисәсинә—**А. А.**) бүтүн диалект вә шивәләримиздә **бу** ишарә әвәзлијинин һалланмасында раст кәлирик. Беләки, **бу** ишарә әвәзлијиндә **б** сәси адлыг һалдан башга бүтүн һалларда **м** сәси илә әвәз олунур: мәс.: *мунун//мынын, муна//мына, муну//мыны, мунда//мында, мундан//мындан»* (М. Ш., АД, 80—81).

б>м һадисәси *бу* әвәзлијиндән башга, бир сыра сөзләрдә дә өзүнү көстәрир: «... бә'зи диалект вә шивәләримиздә бир сыра сөзләрдә дә **б>м** һадисәсини көрә биләрик; мәс.: *миз<биз* (Нах.—ГД.; Нор.—Јен.), *хоруз маны<баны, манлады* (Газ.), *маһанә* (Газ. — А. Әјс.), *маһна* (Б)*<бәһанә, мәни, мукара, мәнәгшә, мојун (Кәдәбәј)* (М. Ш., АД, 81).

М. Ширәлијев бу һадисәнин гыпчаг дилләринә аид олдуғуну көстәрәрәк јазыр: «Түрк дилләриндә **б>м** һадисәси әсасән гыпчаг типли дилләрә аиддир. Газах дилиндә *мејрам* «бајрам», *мајын* «бојун», *мыј* «бејин», *мүнiз* «бујнуз», *мүз «буз», мүнда* «бурада» (Ко. сөз, 239—248); ноғај дилиндә *машмак* «башмаг», *мојын, мувйуьз* «бујнуз», *мына, мында* (Баскаков. «Ног», 255)». (Јенә орада).

Дилимизин тарихиндә бу нөвлү *б>м* әвәзләнмәсинә тәсадүф етмәдик. Гејд едәк ки, дилимизин әввәлки дөврләриндә биринчи шәхсин тәки олан *мән* әвәзлији *бән* шәклиндә ишләнмишдир. Нәсимидә һәмин әвәзликдән әмәлә кәлән *мәнлик* мүчәррәд исминдә дә биз **м<б** һадисәсини мүшаһидә етдик: *Һәгг ваһиддүр лашәрикә ләһи, Мәнлик арадан кедәр ки сәнсән... Нәсими чүн сәни булды, бу аләмдән бири олды, Кәсилди маву мәнликдән, иришди зати-јектајә* (Нәсими).

Көктүркчәдәки етимоложи әсасы нәзәрә алынарса, **б** самити бир-ики конкрет сөздә өз кипләшәнлик фәргләндиричи әламәтини итирәрәк **в** самити кими дә ишләнмишдир. Буну биз *вермәк* вә *вармаг (кетмәк)* сөзләриндә көрүрүк. Көстәрилән сөзләрдә «в» самитинин ишләнмәси дилимизин бүтүн тарихи дөврләри үчүн характер олмушдур. Лакин XV әср Азәрбајчан шаирләриндән Шаһ Гасым Әнварын дилиндә *бармаг (кетмәк* мә'насында) формасына да раст кәлирик: *Бир бағчаја бардым ки, варыды гызыл алма... Мәсчид сары бардым ки, бу кун адынадыр...*

«м» самити. Дилимиздә чәми ики фәргләндиричи әламәти вардыр. Әмәлә кәлмә јеринә көрә гошадодаг самити олуб, диләнү-дишархасы **«н»** вә дилархасы-јумшаг дамаг **«н,»** самитләри илә гаршы-гаршыја гојулур. Икинчиси, јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә, бурун самити олуб, ағыз **«б»** самити илә коррелјатив оппозисија тәшкил едир. Гејд едәк ки, **«м»**

самити дилимизин бүтүн тарихи әрзиндә дә јалныз ики фәргләндиричи әламәтә малик олмушдур.

Етимоложи чәһәтдән, көктүркчәдәки *м самити бә'зи конкрет һалларда исә *п самити илә бағлыдыр. Дилимизин јазылы абидәләриндә م (м) һәрфи илә ишарә олунмушдур.

Өз тарихи инкишафынын мүәјјән мәрһәләләриндә бә'зи һалларда јалныз бурунлулуг фәргләндиричи әламәтини итирмиш вә өз ағыз коррелјаты «б» кими ишләнмишдир. Буна биз даһа чох Нәсиминин әсәрләринин дилиндә раст кәлирик: *Бинмә кәр азгун декилсән нәфси-шумун атинә... Еј бунчуғы дурданә санан, чөвһәрини бил... Вермәз сәни бин чәннәтү бин һурә...* (Нәсими); *Аб киби рәван кәлүр, јаш киби рәван кедир* (Нәсими). Бунлардан *бин, киби,* сөзләриндәки *м*>*б* һадисәсинә башга дөврләрин шаирләринин дилиндә дә өзүнү көстәрир; мәс.: *Әлли бин әр көрдүмсә әл вермәдим* (Китаби-Дәдә-Горгуд); *Сејри-күлзар етдикин бин кәз сәбадан фәһм едиб... Лачәрәм әндәлиби-шејда киби сәрмәст олдум* (Фүзули). Лакин дилимизин тарихи инкишафы бојунча *м*>*б* һадисәси даһа чох конкрет характердә олуб, мүәјјән јазычыларын дили илә мәһдудланмышдыр. Әслиндә исә, гејд едилән сөзләр чох кениш шәкилдә *«м»* самити илә дә ишләнмишдир: *Түррән кими баглы бигәрар ол* (Хәтаи); *јүз икирми мин кејимлү, кечимли бәһадирләр...* (*Шүһәданамә*)... *Мин јол мәнә сөјләр ки, көзүн вар, нәзәрин вар* (Гөвси); *Галмышам јердә ганатсыз гуш кими пәрваздан* (Саиб); *Десә күндә әлли мин јол бу сөзү әкәр зәбанын* (Нәбати), *мәни ғәмзә охијлә урды* (Нәсими).

Дилимизин тарихи материалларында *м*//*б* һадисәси өзүнү әвәзлијин биринчи шәхс тәкиндә даһа кениш шәкилдә көстәрмишдир. Нәсимидә һәмин әвәзлик даһа чох *б* самити илә ишләнсә дә, онун *м* самити илә ишләнмә һаллары да өзүнү көстәрир: *Дүнјанын севкүсин, ағыр јүк имиш, бәндән ешит... сәнинлә сөјләшәндә кәр зимистан, кәр бәһар, һәр нә чағ көрсәм сәни, аләм күлистандыр бана... Мәни, мәни, мәни ғәмзә охијлә урды* (Нәсими).

м//*б* мүвазилији Нәсимидә өзүнү бә'зән ејни мисра дахилиндә дә көстәрир. Бу һагда Ч. Гәһрәманов јазыр: «Нәсими «Диван»ы әлјазма нүсхәсинин сәчијјәви чәһәтләриндән бири дә орта әсрләрдә јаранмыш абидәләрә хас олан сәсләрин мүвази ишләнмә һадисәсидир. Мәсәлән, ејни сөзүн башында (вә ја ортасында) бә'зән «м», бә'зән «б» сәси мүвази сурәтдә ишләнир: بونجه бунча, مونجه мунча, من мән, بن бән, بيك бин, ميك мин. Нүсхәдә белә һаллара ејни бир мисранын

дахилиндә белә тәсадүф етмәк мүмкүндүр: ایله یخسول بنم یولجی ایله یول منم 17 б) Бај илә јохсул бәнәм, јолчу илә јол мәкәм. (17 б) ملك ایله مالك منم محیی و هالك بنم

Мүлк илә малик мәнәм, пүһјиву һалик мәнәм» (Ч. Г. НДЛ, 22).

Һәмин әвәзликдән дүзәлән исмин тәркибиндә дә бә'зән «м» бә'зән дә «б» самитинә тәсадүф едирик: *Та ки, кәлди ешгин ол б ә н л и к л и бәндән гапдым... М ә н л и к арадан кедәр ки, сәнсән* (Н ә с и м и). Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, Нәсиминин әсәрләрин дилиндә *б* самити үстүнлүк тәшкил едәр. Фүзулинин дилинә кәлинчә... проф. Һ. Мирзәзадә јазыр: «Фүзули дилиндә бир гајда олараг сөзүн дахилиндә олан **н**-дән әввәл **м** сәссизи кәтирилир. Мәс.: *мән, мин, мунча, мунда*, мана вә с... Фүзули дилиндә м-ә үстүнлүк верилмәклә бәрабәр, аз да олса **б** сәссизи дә ишләнмишдир:

М ә н ә м ки, гафиләсалари-каривани-гәмәм,
Тут ким сана гыјмазам мәни-зар
Бәндән улу бир мүдәббирин вар

вә с.»[1].

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында да көстәрилән сөздә *м//б* мүвазилији вардыр (Бах: Ә. Д., КДГ, 84).

Мараглыдыр ки, *киби, бин* типли сөзләрдән фәргли олараг, бу сөз дикәр дөврләрин мүәллифләринин, тәрчүмә әсәрләринин дилиндә *«б»* самити илә дә ишләнмишдир. Буну Һ. Мирзәзадәнин әвәзлијин биринчи шәхсин тәкинә аид вердији мисаллар ајдын сурәтдә көстәрмәкдәдир:

3. *Б ә н Језидә намә јазмышам нишә бана көндәрмәдин* (һ ә г ә т ү с С ү ә д а).

4. *Анынчун б ә н сана јалварманам ким јалваран чогдур Б ә н и м көнлим алан јогдур, сана көнлүн верән чогдур* (Г ө в с и Т ә б р и з и).

5. *Б ә н и м достум ол кимсәдүр ки, әкәр бәндә һәгги ола тәләб гыла* (Р и с а л е ј и Ш ү һ ә д а).

6. *Филан мевзидә б ә н и м бир бәрадәри мөһтәрәм олуб синнү салдә б ә н д ә н зијадә (Т у т и н а м ә)»*. (Һ. М., АДТМ, 169). Бүтүн бунлар көстәрир ки, Азәрбајчан әдәби дилинин тәшәккүлүндә һәм оғуз, һәм дә гыпчаг үнсүрләри иштирак етмишдир.

Гејд едәк ки, *б>м* һадисәси дилимизин мүхтәлиф диалект вә шивәләриндә өзүнү көстәрдији һалда, *м>б* һадисәси мөв-

[1] Һ. М и р з ә з а д ә. Фүзулинин дили. Бакы, 1965, с. 47.

чуд дејилдир. Диалект вә шивәләримиздә һәмин һадисәјә нә сөзбашында, нә сөзортасында, нә дә ки, сөзсонунда тәсадүф едирик.

Бә'зи ассимилјатив фонетик һадисәләр нәзәрә алынмазса, *«м»* самити өз гошадодаглыг фәргләндиричи әламәтини бүтүн тарихи инкишафы әрзиндә мүһафизә етмишдир.

«ф» самити. Түрк дилләри үчүн сәчијјәви олмајан самитләрдәндир. Көктүркчәдә мөвчуд олмамышдыр. Мүасир дилимиздә олдуғу кими, көһнәазәрбајчан дилиндә дә әсасән алынма сөзләрдә, хүсусән әрәб дилиндән алынан сөзләрдә ишләнмишдир.

Дилимизин тарихи абидәләриндә ف (ф) һәрфи илә ишарә едилмишдир. Мә'лум олдугу үзрә, диалект вә шивәләримиздә ф самити илә бағлы бир чох фонетик әвәзләнмәләр өзүнү көстәрир. Бунлардан сөзбашында **ф>п, ф>һ;** сезортасында **б>ф, п>ф, ф>п, ф>һ; в>ф;** сөзсонунда **б>ф, п>ф** фонетик һаллары көстәрмәк олар (Бах: М. Ш., АД, 81, 87—88, 93—94). Бу һадисәләрә дилимизин тарихи абидәләриндә тәсадүф етмәдик. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, башга түрк дилләриндән (мәсәлән, түркмән дилиндән) фәргли олараг, Азәрбајчан дили өз тарихи боју алынма сөзләрдә «ф» самитини мүһафизә етмишдир.

«в» самити. Азәрбајчан дилиндә үч фәргләндиричи әламәтә (додаглылыг, новлулуг вә чинкилтилилик) малик самит фонемләрдәндир. Дилимизин тарихи абидәләриндә و (в) һәрфи илә ифадә олунмушдур.

Етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки *w бә'зи һалларда *ɣ сонанты илә бағлыдыр (Бах: А. Щ., СФТЯ, 174). Бә'зи конкрет сөзләрдә «в» самити көктүркчәдәки *п илә әлагәдардыр. п самитиндән бәһс едәркән А. М. Шербак көстәрир ки, «Азәрбајчан вә түрк дилләриндә (п) б-нын новлашма һаллары мүшаһидә олунур; мүг. ет: вә" р «вер», вар «кет» (А. Ш., СФТЯ, 163).

Өз кар гаршылығы, јә'ни «ф» самити кими өз тарихи инкишафында дәјишиклијә уғрамамышдыр. Бундан башга, диалект вә шивәләримиздә «в» самити илә әлагәдар олараг өзүнү көстәрән **б>в, в>б, в>ф, в>ғ, в>һ, ф>в, в>ј** фонетик һадисәләринә дә дилимизин тарихиндә әлдә олан јазылы абидәләрә көрә раст кәлмәдик.

«в» самити илә әлагәдар олараг дил тарихимиздә өзүнү көстәрән мараглы һадисә онун вурмаг сөзүндә сыфырла әвәзләнмәси, јә'ни сәсдүшүмү һадисәсинә уғрамасыдыр: *Накаһ бир күн әчәл јели урир өмрүн чырағына* (Н ә с и м и). Фүзули дилиндә һәмин һадисәнин өзүнү көстәрмәси һаггында Һ. Мирзәзадә јазыр: «Азәрбајчан дилиндә *вурмак* сөзүнүн

Фүзулидә *урмаг* шәклиндә ишләндијини көрүрүк ки, бу да гыпчаг дилинин тә'сириндән ирәли кәлмишдир. Мәс.: (*Бәзм уруб хәлвәт гылуб јүз лүтф еһсан етдијин. Бу әндам илә вәһдијјатдан дәм урмаг истәрсән)*». Гејд етмәк лазымдыр ки, бу фонетик һадисә Азәрбајҹан дилинин һеч бир диалектиндә вә шивәсиндә мүһафизә олунмамышдыр.

«т» самити. Азәрбајҹан дилиндә әмәлә кәлмә јеринә көрә үчүнҹү сыра самитләриндән олуб, үч фәргләндиричи әламәтә маликдир: диленү-дишархасылыг, кипләшәнлик, карлыг.

Етимоложи ҹәһәтдән онун әсасында көктүркҹәдәки *т самити дурур. Һәмин самитин рефлексләри $*т_2$ вә $*т_3$ тәхминән бүтүн түрк дилләриндә *т* шәклиндә әкс олунмушдур. Азәрбајҹан дилиндә $т^2$-нин јериндә гүввәтли, нәфәсли *т*, $т^3$-*үн* јериндә исә мүвафиг олараг зәиф, өз башланғыч мәрһәләсиндә ҹинкилтиләшләмәјә мә'руз галын самит чыхыш едир» (А. Ш., СФТЯ, 165).

Азәрбајҹан дилинин јазылы абидәләриндә «т» самити вә ط һәрфләри илә ишарә едилмишдир. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә «т» самитинин бу һәрфләрлә ишарәләнмәси һаггында Ә. Дәмирчизадә јазыр: «Т» сәси һәм (ت һәм дә (ط) һәрфи илә јазылмышдыр. Әрәб әлифба гәбул етмә заманы дилучу илә ики өн дишин јувагларына јахын бир јердә тәләффүз олунан бир кар сәсин әламәти олан (ت) вә ја (ط) һәрфләриндән бири илә вә ја һәм (ت һәм дә (ط) һәрфи илә дилимиздәки «т» сәсини вә ја бу сәсә јахын олан вә карлашан «т» сәсини ишарә етмишләр. Бундан башга күман етмәк олур ки, мүәјјән тајфа дилинин үстүнлүјү илә әслиндә «т» илә тәләффүз олунан сөзләр сонралар башга тајфанын дил үстүнлүјү нәтиҹәсиндә, «д» илә тәләффүз едилмишсә дә, бу тәбәддүлат јазыја көчүрүлмәмиш; буна көрә дә јазыда ән'әнәви сурәтдә «ط» һәрфи илә јазылыш мүһафизә едилмишдир» (Ә. Д., КДГ, 46—47). Проф Ә. Дәмирчизадә өз фикринә давам едәрәк, ط һәрфинин ишарә етдији самитин нечә охумасы һаггында дејир: «Китаби-Дәдә Горгуд» дилиндә мүвазилијин варлығыны вә бу китабын һеч олмазса 6—7 әср бундан әввәл јазылмыш олдуғуну нәзәрә алараг, биз дә Мелиоранскинин кәлдији нәтиҹә илә разылашырыг, јә'ни (ط) һәрфи илә „д“ сәсинин дејил, әсасән *«т»* сәсинин ифадә олундуғуну күман едирик. Буна көрә дә «Китаби-Дәдә Горгуд» да (ط) һәрфи илә јазылан طبوغ‘ طپوز, قطار, طوت, طوتسق кими сөзләрин «гатар»,

«тут», «тутсаг», «топуз», «топуг» тәрзиндә охунушуну даһа доғру һесаб едирик» (Ә. Д., КДГ, 47).

Биз проф. Ә. Дәмирчизадәнин кәлдији нәтичә илә тамамилә разылашырыг. Лакин дилимизин тарихи абидәләриндә һәр ики һәрфдән ејни самитин ишарәси үчүн истифадә едилмәси барәдә бә'зи гејдләр етмәк истәјирик.

Һәр шејдән әввәл, јенә дә проф. Ә. Дәмирчизадәнин (ط) һәрфини карлашан «д» вә ја чинкилтиләшән «т» самитини ифадә етмәси күманы илә разылашмаг лазымдыр. Мә'лум олдуғу үзрә, бизим дилимиздә, бир сыра түрк дилләриндән фәргли олараг, көктүркчәдәки *т самити өз биринчи рефлекси истигамәтиндә Азәрбајчан дилиндә зәиф, јарым чинкилтили самитә чеврилмиш, һәмин самит дилимизин бүтүн тарихи инкишафы боју мөвчуд олмушдур. Буну јарымкар «д», јарымчинкилтили «т» самитләринин катибләр тәрәфиндән дәрк едиләрәк ط һәрфи илә ишарә едилмәсиндә дә ајдын көрмәк олур. Демәли, ط һәрфинин дилимизин јазылы абидәләриндәки вәзифәләриндән бири мәһз һәмин самитләри ифадә етмәкдән ибарәтдир. Гејд едәк ки, һәмин сәмитләр (онлар дилчилик әдәбијјатында mediae lenes дә адландырылырлар) мүасир Азәрбајчан дилиндә бу күн дә мөвчуддур.

ط һәрфинин «т» самитинин ифадәчиси кими икинчи вәзифәси «т» самитинин галын саитли һечаларда ишләнән галын вариасијасыны ифадә етмәкдән ибарәт олмушдур. Мә'лум олдуғу үзрә, дилимиздәки бүтүн самитләр һансы һечада (дилөнү, дpredархасы саитли һечаларда) ишләнмәсиндән асылы олараг, саитләрлә самитләрин аһәнки ганунуна әсасән ики вариасијада инчә вә галын вариасијаларда тәзаһүр едир. Катибләрин «т» самитинин галын вариасијасыны мәһз бу һәрфлә ифадә етмәләринин бир сәбәби дә һәмин һәрфин әрәб дилиндә ифадә етдији самитин ت-нин ифадә етдији самитдән өз мадди хүсусијјәтләринә көрә галын вә кәркин олмасыдыр. Буну әрәб дилиндәки һәмин самитин физиоложи тәсвириндән вә фонетик тә'сирләриндән көрмәк олар. Белә ки, «[т] сәси күјлү, дишархасы, партлајан, кар самитдир. Нитг үзвләрини емфатик [т] самитинин тәләффүзүндәки вәзијјәти садә [т] самитинин мәхрәчиндә олан кимидир. Лакин емфатик [т] самитинин мәхрәчиндә дилин өн һиссәси өн дамаға кип сыхлашмыш олур вә сонра күчлү вә кәскин сурәтдә ондан гопур, ејни заманда дилин арха һиссәси максимал дәрәчәдә јумшаг дамаға доғру чәкилир. Һава ағыз бошлуғундан кечир, чүнки јумшаг дамағын јухары галхмасынын нәтичәсиндә һаванын бурун бошлуғундан кечмәси јолу бағлы олур.

Әрәб [т] самити «ты», «тыл», «торт»... типли сөзләрд рус галын [т] самитини хатырладыр, лакин даһа артыг кә кинликлә тәләффүз едилир.

Әрәб [т] самитинин гоншулуғундакы сәсләрә тә'сири аш ғыдакы кими олур; «а) Гыса вә узун [а], [ā] фонемләри өзл ринин [a°], [ā°] вариантларына кечирләр, јә'ни орта сыра са ләриндән [о] тәмајүллү арха сыра саитләринә чеврилирләр

б) [и], [ӣ] фонемләри [т] илә гоншулугда галын [ы], вариантларына кечирләр, јә'ни өн сыра сәсләриндән өз тәлә фүзләриндә рус ы саитинә јахынлашараг орта сыра гапал сәсләрә чеврилирләр...»[1].

Белә көрүнүр ки, гәдим катибләр әрәб [т] самитин һәмин хүсусијәтләрини нәзәрә алараг, Азәрбајчан дилиндә «т» самитинин галын, бир чох һалларда еји заманда дода лanan вариасијаны һәмин һәрфлә ифадә етмишләр. Бу проф. Ә. Дәмирчизадәнин «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанла рындан вердији мисаллар да тәсдиг едир: *тoпиз, гатар, т тутсаг, топуг.*

«т» самити дилимизин јазылы абидәләриндә бә'зи һа ларда өз карлыг фәргләндиричи әламәтини итирмиш вә јаз да *«д»* илә гејд олунмушдур. Нәсиминин дилиндән буна аш ғыдакы сөзләри көстәрмәк олар: *дәпрәнмәк (тәрпәнмәк) дитрәмәк, дөкүлмәк, дутмаг, дутулмаг, дүтүн (түстү* мә'на сында), *дөкмәк, дүкәнмәк, дикән.* Бу һала XVI әсрин әдә дилиндә дә тәсадүф едирик. Проф. Һ. Мирзәзадә өзүнү «Фүзулинин дили» адлы әсәриндә јазыр: «Горхмаз в С. Олғај гејд едирләр ки, гәдим түркчәдә вә мүасир түр дилиндә сөзләрин илк сәси кар олдуғу һалда, Фүзули дили дә чинкилтилидир. Онлар *даш, дут, дутум, дустаг* вә с. ким сөзләри буна мисал көтәрирләр»[2]. Бунлардан *дут, дуту дустаг* сөзләри *«т»* самитинин карлыг әламәтини итирмәс һаггында бизим дедикләримизә мисал ола биләр.

т>д һадисәси Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләри дә мөвчуддур. Проф. М. Ширәлијев јазыр: «т сәсинин д сәс илә әвәзләнмәси һадисәси Азәрбајчан дилинин диалект в шивәләриндә аз һалларда өзүнү көстәрир. Бу һадисәјә би нечә сөздә әсасән Газах диалектиндә тәсадүф едилмишдир. *дәр<тәр, дәррииф, дүсдү* (Газ.), *дәрбәнмәк* (Нах,—Чәһ.) *дәрбәшмир* (Нах.—ГД.)». (М. Ш., АД, 82).

Мүәллиф бунун башга түрк дилләриндә олдуғуну да гејд едир: «т>д һадисәси түрк дилләриндә дә зәиф шәкилдә өзү- нү көстәрир. Түркмән дилиндә бу һадисәјә бир нечә сөзд

[1] А. А. Ковалев, Г. Ш. Шарбатов. Учебник арабского языка. Москва, 1969, с. 74.

[2] Јенә орада.

[3] Һ. Мирзәзадә. Фүзулинин дили. Бакы, 1965, с. 47.

тәсадүф едилмишдир; мәс.: *дер «тәр», дөкмек «төкмәк», дөр-етме «төрәмә», душ гелмек «туш кәлмәк»* (ТР сөз, 123, 130, 131, 133)». (М. Ш., АД, 82).

«д» самити. Азәрбајчан дилиндә ән чох фәргләндиричи әламәтә малик олан фонемләрдән биридир. Өз фоноложи мәзмунуна көрә, о дөрд фонемлә мүхтәлиф әлагәләрдә тәзаһүр едән бир систем тәшкил едиб, әмәлә кәлмә јеринә көрә «б», «к», «г» самитләринә, әмәлә кәлмә үсулуна көрә «с» самитинә, сәс телләринин иштиракына көрә «т» самитинә вә нәһајәт, јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә «н» самитинә гаршы гојулур. Өз мәншәјинә көрә бу самит көктүркчәдәки *т самитинин мүхтәлиф рефлексләри илә бағлыдыр.

Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә د (д) вә ط (т) һәрфләри илә ишарә едилмишдир. Проф. Ә. Дәмирчизадәнин көстәрдији кими, «бу сәс «Китаби-Дәдә Горгуд»да әсасән ади гајдада (د), бә'зән (ط) һәрфилә ишарә едилмишдир» (Ә. Д., КДГ, 43). Ә. Дәмирчизадә ејни бир самитин ики һәрфлә ишарә едилмәсинин сәбәби илә көстәрилән әсәриндә марагланмамышдыр. Гејд едәк ки, «д» самити Нәсиминин әсәрләринин дилиндә дә һәмин һәрфләрлә ишарә едилмишдир. Сөз башында «д» самити Ч. Гәһрәмановун «Нәсими «Диван»ынын лексикасы»нын материалларына әсасән ашағыдакы сөзләрдә (алынма сөзләр нәзәрдә тутулмур) د (д) һәрфи илә јазылмышдыр: *дар, дашра* (дышари, ҳарич мә'наларында), *давар* (гојун-кечи мә'насында), *диб, дөрт, дәрин, дирилтмәк, дирлик* (дирилик — *А. А.*), *дирилмәк, дәрмәк, дәри, дири, дузлу, диши, дәниз, дин,ләмәк, дән,лү* (киби, гәдәр, чүр, нөв, дәрәчә мә'наларында), *дәкмәк, дәкмә* (һәр, һәр бир, һәр һансы мә'наларында), *дәкүрмәк* (чатдырмаг мә'насында), *долашмаг, дәлмәк, дәлу* (дәли, диванә мә'наларында), *дилир* (чәсур, икид, шүчаәтли, чүр'әтли мә'наларында), *дөндәрмәк, додаг, дурмаг, дүзмәк, дүзүлмәк дүшүрмәк, доғмаг, догуз* (доггуз мә'насында), *долашмаг* (тохунмаг, дәјмәк мә'наларында — *А. А.*), *долдурмаг, долу, дүн* (кечә мә'насында), *дөнмәк, дејичи, дирәк, дизилмәк* (сыраланмаг, дүзүлмәк мә'наларында), *дил, диләк, диләмәк, диләнчи, демәк.*

Сөз башында, јенә Ч. Гәһрәмановун көстәрилән әсәринин материалларына әсасән, ашағыдакы сөзләрдә ط (т) һәрфи илә јазылмышдыр: *таш, тағ* (даг мә'насында), *тағытмаг, тағылмаг, таму* (чәһәннәм мә'насында), *татлу, тышра, ташламаг, тогру, тоғрамаг, тогуз, тамар, топтолу, турмаг, төгүрмаг, тогру, тоғмаг, толашмаг, толмаг, толу, тон, тојмаг.*

Кәтирилән мисаллары нәзәрдән кечирдикдә мә'лум олур ки, бә'зи сөзләр (мәсәлән, *дузлу, долашмаг, додаг, дурмаг,*

догуз, долдурмаг, долу) нәзәрә алынмазса, сөзләрин әввәлиндә «д» самитинин د вә ط һәрфләри илә јазылмасында чидди бир ганунаујғунлуг нәзәрә чарпыр. О да бундан ибарәтдир ки, «д» самити инчә саитләрдән әввәл, бир гајда олараг د, галын саитләрдән әввәл исә истиснасыз олараг, ط һәрфи илә јазылмышдыр. Белә јазылыш ط һәрфинин әрәб дилиндә ифадә етдији самит сәсин характери илә, даһа доғрусу галынлыг кејфијјәти илә бағлы олмушдур. Белә јазылышын дикәр сәбәбләри дә ола биләр. Һәр шејдән әввәл, мә'лум олдуғу үзрә, сөз башында ишләнән «д» самитләри әслиндә јарымчинкилтили самитләрдир. Даһа доғрусу, онлар өз етимоложи мәнбәләриндән һәләлик тамамилә ајрылмамышлар. Бу чәһәтдән А. М. Шербак доғру јазыр ки, «Азәрбајчан, тува вә тофалар дилләриндә *т*-ин јериндә фоноложи нөгтеји-нәзәрдән чинкилтиләрә аид едилә билән зәиф јарымчинкилтили самит инкишаф етмишдир» (А. Ш., СФТЯ, 164). Гејд едәк ки, сөзбашындакы «д» самитинин бу јарымчинкилтилилик кејфијјәти Азәрбајчан дилинин мүасир дөврүнә гәдәр кәлиб чыхмыш вә өзүнү мүһафизә етмишдир. Белә олан тәгдирдә сөзбашындакы спесифик јарымчинкилтили «д» самитинин ифадәси үчүн хүсуси ишарәјә еһтијач һисс едилмишдир. Һ. Мирзәзадә јазыр ки, *«д»* партлајан чинкилтили сәсдир. Сөз әввәлиндә чох зәиф, сөз сонунда нисбәтән гүввәтли шәкилдә карлашыр. Мәһз буна көрә дә әрәб әлифбасында һәмин сәси бә'зи һалларда т— ط бә'зи һалларда исә د кими јазмышлар» (Һ. М., АДТМ, 44). Демәли, спесифик [т] самитинин ишарәси олан ط һәрфи бу чәһәтдән катибләрин тәләбинә чаваб верә биләрди. Инчә саитли һечадакы јарымчинкилтили «д» самитини исә һәмин һәрфлә ишарә етмәк мүмкүн дејилди. Чүнки «т» самити һиссәсиндә көстәрилдији кими, һәмин һәрф өз тәбиәти илә бир нөв галын самит сәсин ишарәси иди. Һәмин һәрфин көстәрилән хүсусијјәтини бир дә бунда көрмәк олар ки, һәмин һәрфдән инчә саитләрдән әввәл бир гајда олараг истифадә едилмирди. Бундан башга, мүасир дил материаллары үзрә апарылан тәчрүби тәдгигат көстәрир ки, сөзбашында галын саитләрдән әввәл ишләнән «д» самитинин карлыг дәрәчәси инчә саитләрдән әввәл ишләнән «д» саитинин карлыг дәрәчәсиндән чохдур. Көрүнүр, дилимизин әввәлки дөврләриндә бу хүсусијјәт даһа чох һисс едилмишдир.

Мүстәсналыг тәшкил едән јухарыда көстәрдијимиз сөзләрә (*дузлу, долашмаг, додаг, дурмаг, догуз, долдурмаг, долу)* кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, онларын бир чоху Нәсиминин дилиндә ејни заманда ط һәрфи илә дә јазыл-

мышдыр; мәс.: *тогуз, толашмаг, толмаг, толу.* Гејд олунан сөзләрин јазылышындакы икилик, әслиндә һәмин сөзләрин әввәлиндә ишләнән самитин даһа чох «д» самити кејфијјәтиндә олдуғуну көстәрир.

Көһнәазәрбајчан дилиндә «д» самитинин чинкилтилилик фәргләндиричи әламәти күчлү олмамышдыр. Көстәрилән мисалларда онун ط һәрфи илә јазылмасы нә гәдәр орфографик мә'наја малик олса да, «д» самитинин даһа чох кар самит кими ишләндијинә дәлаләт едир. Ону да гејд едәк бу хүсусијјәт јалныз Нәсиминин дилинә аид дејил. «Фүзулинин дили» (Бакы, 1965) адлы хүсуси тәдгигатында Һ. Мирзәзадә көстәрир ки, «Бир сыра сөзләрин биринчи сәси, бә'зи сөзләрин сон сәси олан чинкилити д карлашараг т кими ишләнир. Мәс.: *атәш* мә'насына кәлән *од* Фүзулидә *от* кимидир *(О т д а н чыгыр бухар сачылдыгча аб ана)»* (сәһ. 47).

«д» самитинин «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә د һәрфи илә ишарә едилән дишарасы ϑ варианты да диггәти чәлб едир. Һәмин һадисә барәсиндә Ә. Дәмирчизадә јазыр: «... бә'зән) (د) (әвәзинә, јә'ни әксәрән (د) илә јазылан сөзләрдә (ذ) һәрфи дә ишләнмишдир; мәс.: чох заман (شادلق) («шадлыг», бә'зән (شاذلق) «шадзлыг», әксәрән (دیدار) «дидар», бә'зән (دیذار)«дидзар», әксәрән امید үмид», бә'зән «امیذ) «үммидз» јазылмышдыр» (Ә. Д. КДГ, 43).

Ә. Дәмирчизадә һәмин сәс һаггында фикрини кенишләндирәрәк көстәрир ки, «М. Кашғаринин изаһына, јә'ни түрк дилләриндән бә'зиләриндә (ذ) *«дз»* сәсинин (د) *«д»* вә (ی) *«ј»* сәси әвәзинә ишләнмәси ганунуна әсасланараг бу һалы да мүвазилик гәбилиндән һесаб етмәк оларды. И. Мүһәнна лүғәтиндә верилмиш (اذکو) (ادکو) јахуд (ایکو) (әвәзинә) сөзүнү дә бураја әлавә етсәк, бу фикри бир аз да әсасландырмыш олардыг. Лакин «Китаби-Дәдә Горгуд»да бу һәрф анчаг алынма сөзләрдә, һәм дә чох сејрәк ишләндији үчүн бу јазылышы шүбһәли һесаб едирик вә имла хәтасы сајыб (ذ) илә јазылан сөзләрдә (ذ) һәрфини *«дз»* кими дејил. (د) *«д»* кими охумағы даһа мүнасиб билирик» (Јенә орада, 44).

Әлбәттә, *«дз»* (бизим транскрипсијада ϑ самитини *«д»* вә *«ј»* самитләри илә сәсујғунлуғунда олан самит һесаб етмәмәкдә Ә. Дәмирчизадә тамамилә һаглыдыр. Лакин көстәрилән сөзләрдә һәмин сәсин тәләффүз хүсусијјәтини нәзәрә

алдыгда ону *«д»* самит фонеминин, бизчә, дишарасы варианты һесаб етмәк олар. Бу үммид сөзүндә хүсусән ајдын һисс едилир. Бундан башга, *д* $>\vartheta$ әвәзләнмәси јалныз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилинә аид дејил. Буну биз Нәсиминин дилиндә дә اذینه *адзинә* (адинә) ساذلق *шадзилиғ* (шадилик) сөзләриндә дә көрүрүк (Бах: Ч. Г., НДЛ, 25).

«д» самитинин өз чинкилтилилијини итириб кар гаршылығы олан *«т»* самити илә әвәзләнмәси һадисәсинә аз-чох дәрәчәдә бүтүн диалект вә шивәләримиздә раст кәлмәк мүмкүндүр.

тиш (Газ., Муғ., Б., Ш., Г.), *түкан* (Б., Ш., Г., Муг., Гар., К., З., Орд., Нах.). *//түкән* (Газ., *тиши* (Газ)., Муғ.), *тустах* (Газ.). *//туссаг* (Муғ.), *түшман* (Муғ.), *//тушман* (Газ.) *түшдүх* (Газ., Гар., К., Нор.), *тих′* (Газ.), *туфар//тыфар* (Гар., К., Орд., З.) *//тухар* (Тов.—Д., Гыр.), *туһар* (Нор.—Мах.), *тушбәрә* (Б., Ш., Г.), *//туршбәрә//туршипәрә, тушәркә* (Муғ.), *тевшан* «довшан», *тик, тишгары, түш, турур* (З.).

д$>\vartheta$ әвәзләнмәси исә диалект вә шивәләримиздә мөвчуд дејил. Лакин јерли диалектләрдә өзүнү көстәрән **д**$>$**ч** әвәзләнмәсинә исә әдәби дилимизин тарихи абидәләриндә тәсадүф едилмир. Һәмин фонетик һадисә һаггында М. Ширәлијев јазырды: «д сәсинин ч сәси илә әвәзләнмәси һадисәсинә бу вахтадәк тәдгиг олунан Азәрбајчан диалектләри арасында һәләлик Газах диалектиндә тәсадүф едилмишдир. Бу һадисә бир нечә сөздә гапалы саитләрдән әввәл мүшаһидә едилмишдир.

чиш, чиши, чүш (чүшөрәм, чүшөр, чүшмөр), чүшман//чушман, чишдәмә, чүшүх′, чүшкүн (М. Ш., АД, 83).

Даһа сонра мүәллиф көстәрир ки, «бу һадисәјә түрк дилләриндә дә сон дәрәчәдә аз тәсадүф едилир. Мүасир түрк дилләриндә **д**$>$**ч** һадисәсини өзүндә чанлы сурәтдә сахлајан ујғур дилидир; мәс.: *чиш, чүшмәк, чиши* (УР сл, 411, 807, 1138) (Јенә орада).

«н» самити. Азәрбајчан дилиндә үч бурун самитиндән бирилир. Дикәр бурун самитләри кими ики фәргләндиричи әламәтә маликдир. Дилөнү-дишархасы самити кими гошадодаг «м» вә дилархасы-јумшагдамаг «н,» самитләринә, бурун самити кими агыз «д» самитинә гаршы гојулур.

Етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки *«н» вә *«н,» самитләри илә әлагәдардыр. Бунлардан «н,» самити јалныз конкрет сөзләрдә Азәрбајчан дилиндә «н» самитинә чеврилмишдир. Бу чәһәтдән А. М. Шербакын ашағыдакы фикринин Азәрбајчан дили үчүн доғру һесаб етмәк олмаз; о јазыр: «...Азәрбајчан, Караим вә түрк дилләриндә **н**, бүтүн фонетик шәраит-

ләрдә **н** самитинә чеврилмишдир (А. Ш., СФТЯ, 170). Дилимизин тарихи абидәләриндә ирәлидә көрәҹәјимиз кими **н**, самити кениш сурәтдә ишләнмиш вә шәкилчи мөвгејиндә икинчи шәхсин тәкини ифадә едән нисбәт шәкилчисиндә бу күн дә кениш сурәтдә ишләнмәкдәдир.

Дилимизин јазылы абидәләриндә бир гајда олараг ن һәрфи илә ишарә едилмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, «н» самити илә әлагәдар олараг диалект вә шивәләримиздә мүәјјән фонетик әвәзләнмәләрини көстәрмәк олар. Бунлардан биринчиси ики сөзлә («н сәмөвчуддур. Бунлардан сөзбашында **н>м, н>л** әвәзләнмәләсинин **м** сәси илә әвәзләнмәси дә аз тәсадүф едилән һадисәләрдәндир; мәс.: мүсрәт, нүсрәт (Муғ.), мәлвәки (Газ.—Чај.) (М. Ш., АД, 86) мәһдудлашыр. Икинчиси исә, «... аз һалларда вә чох вахт алынма сөзләрдә тәсадүф едилән һадисәләрдәндир (Јенә орада).

Сөз ортасында да **«н»** самити чох мәһдуд даирәдә һәмин самитләрлә әвәз олунур. Сөз сонунда исә јалныз **н>м** һадисәсинә раст кәлинир.

Гејд едәк ки, «н» самитинин маһијјәт е'тибары илә өз дилөнү-дишархасылыг вә бурунлулуг фәргләндиричи әламәтләрини итирмәсиндән ибарәт олан бу әвәзләнмәләрә дилимизин тарихи абидәләриндә тәсадүф етмәдик.

«с» самити. Өз кипләшән гаршылығынын инкишаф јолуна бәнзәр бир тарихи просес кечирмиш олан бу самит өз мәншәји е'тибары илә көктүркчәдәки *с самити, хүсусән, онун биринчи вә икинчи рефлексләри илә бағлыдыр (Бах: А. Ш., СФТЯ, 173).

Дилимизин тарихи абидәләриндә үч һәрфлә ишарә едилмишдир. Әрәб дилиндән алынан сөзләрдә спесифик [с], [с], [с] самитләри мүвафиг олараг ث, ص вә س һәрфләри илә ифадә олунмушлар. Азәрбајчан дилиндәки **«с»** самити исә әрәб әлифбасындакы көстәрилән үч һәрфдән икиси илә јазылмышдыр. Һәмин һәрфләр бунлардыр: س вә ث Әрәб дилиндә һәмин һәрфләрин ифадә етдији самитләр арасындакы фәрг нәдән ибарәтдир?

Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, әрәб дилиндә س һәрфинин ифадә етдији самит сәслә Азәрбајчан дилиндәки «с» самити арасында елә бир фәрг јохдур. ص һәрфинин ифадә етдији самитә кәлдикдә исә ط һәрфинин ифадә етдији [т] самити кими ص һәрфинин ифадә етдији [с] самити дә галын вә кәркин тембрә маликдир вә гоншу сәсләрә ط һәрфинин ифадә етдији [т] самити кими тә'сир көстә-

рир (һәмин тә'сир барәсиндә «т» самити һиссәсинә бах). Бурадан ајдын олур ки, өз сөзләримиздә ص һәрфиндән «с» самитинин галын вариасијасыны ишарә етмәк үчүн истифадә едилмишдир.

Һәмин һәрфләр барәсиндә Һ. Мирзәзадәнин фикри марағлыдыр. О јазыр: « ص، س [с]. Бу сәсләрдән (һәрфләрин ифадә етдији самитләр нәзәрдә тутулур—А. А.) бири азәрбајчанча олуб, дил өнү, дишарасы (көрүнүр, мәтбәә сәһвидир; дишархасы олмалыдыр—А. А.) сүртүнән кар сәссиздир. Икинчиси исә әрәбчә олуб, дилин арха һиссәсиндә әмәлә кәлән галын вә сәрт сәссиздир. Бу сәссиз Азәрбајчан дилинә әрәб мәншәли сөзләрин тәркибиндә дахил олмушдур. Азәрбајчан сөзләри дә бә'зи шүурсуз мүнасибәт нәтичәсиндә сөзүн тәркибиндәки галын сәслидән асылы олараг әрәбчә с— ص илә верилмишдир; мәс.: су— صو ,сонра صوکرا вә с.» (Һ. М., АДТМ, 33). Әлбәттә, көркәмли дил тарихчимизин бу мүлаһизәсиндә мүәјјән зиддијјәт вардыр. Әкәр катиблар 1сөзүн тәркибиндәки галын сәсли илә» әрәб дилиндәки «галын вә сәрт» с самитинин ишарәси олан ص һәрфи арасында бир әлагә тапмышларса, онларын јазыда һәмин һәрфдән истифадә етмәләрини «шүурсуз бир мүнасибәт нәтичәси» һесаб етмәк о гәдәр дә доғру олмаз. Гејд едәк ки, әрәб дилиндә бу самит өз физиоложи-акустик кејфијјәтиндән асылы олараг, гоншу саит вә самитләрә тә'сир едиб, онлары галынлашдырдығы үчүн, Азәрбајчан дилиндә һәмин һәрф иштирак едән һечаларда галын саитләрин һәрфи ишарәләриндән адәтән истифадә едилмәмишдир. Беләликлә, һәмин, һәрфдән сөзләримиздә истифадә эксәр һалларда һеч дә кортәбии олмамыш, Азәрбајчан дили тарихи орфографијасынын өзүнә мәхсус гајдаларындан биринә хидмәт етмишдир.

Лакин бу һал, јә'ни галын саитли һечада «с» самитини ифадә етмәк үчүн ص һәрфиндән истифадә олунмасы дилимизин јазылы абидәләриндә мүтләг характер дашымамышдыр. Башга сөзлә, ејни фонетик мөвгедә, даһа доғрусу галын саитли һечада ишләнән «с» самити һәм ص һәм дә س һәрфи илә ишарә едилмишдир. «Қитаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын материаллары әсасында Ә. Дәмирчизадә јазыр: ««с» сәси илә инди ишләтдијимиз сөзләр «Қитаби-Дәдә Горгуд»да бә'зән (س) илә, бә'зән (ص) илә јазылмышдыр. Белә вәзијјәти М. Кашғари диванында да, Ибн Мүһәнна луғәтиндә дә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.

Ејни сөзүн бә'зән (س) илә, бә'зән (ص) илә) мәс.: صقلردم سقلردم — саглардым) јазылмасы, Мелиоранскинин дедији кими бурадакы (س) илә (ص) -ын мәхрәччә фәргли олдугларыны дүшүнмәк үчүн һеч бир әсас олмадығыны көстәрир» (Ә. Д., КДГ, 46). Әлбәттә, кәтирилән мисаллар барәсиндә бу дејиләнләр тамамилә доғрудур.

Нәсиминин дилиндә дә бу вәзијјәт өзүнү көстәрир. Лакин бу јалныз бир нечә сөзлә, конкрет олараг, *су, саг* вә *сајру,* сөзләри илә мәһдудлашыр; галан бүтүн һалларда инчә саитли һечалардакы *«с»* самити س һәрфи илә, галын һечадакы Азәрбајчан *«с»* самити исә ص һәрфи илә (мәсәлән, صاپمق „сапмаг" صاتمق „сатмаг" صاچمق „сачмаг" صارارمق „сарармаг" صاغ „сағ" صرمق „сормаг" صقمق „сығмаг" صلو „сулу" صندرمق «сындырмаг»... Белә бир вәзијјәти Фүзулинин диванынын үзүнү көчүрән катибдә дә мүшаһидә едирик; мәс.:

س — *С о р д у м мәкәр бу дүрчи дәһәндир дилим диди.*
Та сәни һәм салмасун бир дәрдә дөрани фәләк
Јог сануб варым мәкәр ким е'тибар етмәз бана.
ص — *Ријази өмрә бин кәз с у вериб ахир гурутдун тут,*
Тилсими сындырыб кәнчи төкүб исми унутдун тут.
Еј Фүзули дәһр залинин фиридиндән сагын.

(Һ. М., АДТМ, 33—34).

Бизә белә кәлир ки, белә һаллар истисналыг тәшкил едир вә тәсадүфи характер дашыјыр. Әслиндә «с» самитинин инчә вә галын вариантларыны мүхтәлиф һәрфләрлә верилмәсиндә бир ганунаујғунлуг мүшаһидә олунур.

«з» самити. «с» самитиндән јалныз өз чинкилтилилији илә фәргләнән бу самитин дилимиздә мараглы инкишаф јолу вардыр. Белә ки, Азәрбајчан дилиндә сөзбашында, демәк олар ки, ишләнмәјән, әслиндә јалныз алынма сөзләрдә өзүнү көстәрән бу самит мүасир дилимиздә дә сөзбашында ишләнмә тезлијинә көрә сонунчу јерләрдән, өз дахилиндә вә сонунда ишләнмә тезлијинә көрә исә орта јерләрдән бирини тутур. Етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки *с самитинин үчүнчү рефлекси илә бағлыдыр (Бах: А. Ш., СФТЯ, 173).

«з» самитинин тарихи инкишафынын мараглы олмасы ондан ибарәтдир ки, әрәб әлифбасында з кејфијјәтли сәси ифадә етмәк үчүн дөрд һәрф (ز, ذ, ض, ظ) мөвчуд олдуғу һалда, Азәрбајчан дилиндә һәмин самит «т» вә «с» самитләриндән фәргли олараг јалныз бир һәрфлә, әрәб дилиндә Азәрбајчан дилиндәки [з] самити илә физиоложи-акустик

чәһәтдән тәхминән ејни олан самитин ишарәси олан ز һәрфи илә ифадә олунмушдур (әлбәттә, сөһбәт алынма сөзләрдән кетмир). Јердә галан һәрфләр, хүсусән, өз емфатиклијинә көрә ط, ص һәрфләринин ифадә етдији самитләр сырасына дахил олан самитләрин ишарәси олан ض, ظ һәрфләринә катибләр нәдәнсә тамамилә биканә олмушлар. Истәр галын вә инчә һечалар, чинкилтилилик вә јарымчинкилтилилик өз һәрфи ишарәсини дилимизин јазылы абидәләриндә һеч чүр тапмамышдыр. Беләликлә, дилимизин бүтүн тарихи инкишафы боју «з» самити өзүнүн бүтүн фәргләндиричи әламәтләрини мүһафизә етмишдир. Һәтта бә'зи алынма сөзләрдә дә спесифик әрәб самитләри ز һәрфи илә ишарә едилмишдир. Бу чәһәтдән Ә. Дәмирчизадәнин ашағыдакы гејдләри чох мараглыдыр: ««з» — бу сәс әсасән (ز) һәрфилә көстәрилмишдир. ض, ظ, ذ һәрфләри исә әксәрән әрәб сөзләриндә ишләнмишдир. Чүнки М. Кашғаринин вә Ибн Мүһәннанын дедикләри кими (ض, ظ) сәсләри Азәрбајчан дилиндә олмамышдыр. Мәһз буна көрә дә бу һәрфләрлә јазылмыш әрәб сөзләри бә'зән азәрбајчанлы тәләффүзүнә мүвафиг шәкилдә (ز) һәрфи илә јазылмышдыр; мәс.: غضب әвәзинә قزاب јазылмышдыр» (Ә. Д., КДГ, 44).

Гејд едәк ки, Ә. Дәмирчизадә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә дикәр әрәб һәрфләри илә јазылан Азәрбајчан сөзләрини дә көстәрир; мәсәлән, قاضلق газлыг, دذی дизи (Бах: Јенә орада, 42). Лакин биз һәмин јазылыш тәрзини Азәрбајчан дилинин тарихи абидәләри үчүн тәсадүфи һесаб едирик, һәрчәнд көстәрилән сөзләрдәки «з» самитинин бә'зи спесифик хүсусијјәтләри вардыр.

«ш» самити. Дилөнү — јуваг, кар «ш» самити етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки **ш* самити илә әлагәдардыр (Бах: А. Ш., СФТЯ, 173).

Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә әрәб әлифбасындакы ش һәрфи илә ишарә едилмишдир. Дилимизин тарихиндә сөз өнүндә өз сөзләримиздә, демәк олар ки, ишләнмәмишдир. Мүасир Азәрбајчан дилиндә дә сөзбашы мөвгејиндә, демәк олар ки, јалныз алынма сөзләрдә ишләнир. Өз инкишафы боју нәзәрә чарпачаг дәјишикликләрә мә'руз галмамышдыр.

Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә сөзбашы вә сөзортасы мөвгеләриндә һеч бир дәјишиклијә уграмыр. Јал-

ныз сөзсонунда **ш>с** фонетик һадисәси өзүнү чох мәһдуд даирәдә көстәрир. М. Ширәлијевин дүзкүн олараг јаздығына көрә «**ш** сәсинин **с** сәси илә әвәзләнмәси чох аз тәсадүф едилән һадисәләрдәндир. Бу һадисәјә Чәбрајыл кечид шивәсиндә вә Кәдәбәј рајону шивәләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр; мәс.: *бас<баш, јас<јаш, дас<даш, гыс∠гыш* вә с. Белә бир хүсусијјәти гыпчаг типли дилләр даһа габарыг шәкилдә өзүндә әкс етдирмәкдәдир» (М. Ш., АД, 96).

Бу фонетик әвәзләнмәјә биз дилимизин тарихи абидәләриндә тәсадүф етмәдик. «*ш*» самити барәсиндә мүасир дилимиздә дә өзүнү көстәрән бир факты гејд едә биләрик. О да бундан ибарәтдир ки, *дешмәк//дәлмәк* сөзләриндә вә онлардан төрәнән дүзәлтмә сөзләрдә өзүнү көстәрән **ш**//**л** мүвазилији әдәби дилимизин тарихиндә дә өзүнү көстәрмишдир.

«ж» самити. Мүасир Азәрбајчан дилиндәки **«ж»** самити һаггында Ә. Дәмирчизадә јазыр: «... **ж** самити чох мәһдуд мигдарда, хүсусән алынма сөзләрин тәркибиндә ишләнилән бир сәсдир.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан дилиндә бу сәсин варлығы, әсасән бә'зи сәс тәглиди әсасында формалашмыш *гыжылты, выжылты, гыжһагыж* кими сөзләрдә вә бә'зи шивәләрдә **ч** әвәзинә (*бачы-бажы, һачы-һажы*) ишләнән **ж** сәси илә бағлыдыр. Буна көрә дә әкәр белә фактлар вә бә'зи алынма сөзләр нәзәрә алынмазса, бу сәсин әдәби дилдәки јери һечә енә биләр»[1]. Бу өзләри Азәрбајчан әдәби дилинин абидәләриндә ишләнән «ж» самити һаггында да демәк олар. Һәмин самит көһнә азәрбајчан дилиндә јалныз алынма сөзләрдә чох мәһдуд даирәдә ишләнмиш вә фарсларын әрәб әлифбасына әлавә етдикләри ژ һәрфи илә ишарә едилмишдир:

Ҹанағунун гызыл күли үстүнә ж а л ә дүшмәсүн... ә ж д ә һ а олды әсасы, ә ж д ә һ а ј и гапды (Н ә с и м и).

«л» самити. Азәрбајчан дилиндә јалныз бир фәргләндиричи әламәтә малик олуб, кипләшән-сүзүлән самит кими **«д»** фонеминә гаршы гојулур. Етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки (**л*) самити илә әлагәдардыр (А. Ш., СФТЯ, 173).

Дилимизин тарихи абидәләриндә әрәб әлифбасындакы ل (*л*) һәрфи илә ишарә едилмиш вә һеч бир дәјишиклијә мә'руз галмамышдыр.

«р» самити. Бу самит дә дилимиздә «л» самити кими јалныз бир фәргләндиричи әламәтә, әмәлә кәлмә үсулуна көрә титрәклик әламәтинә маликдир. Етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки (**р*) самити илә бағлыдыр (Бах: А. Ш., СФТЯ, 173). Дилимизин тарихи абидәләриндә әрәб әлифбасындакы (р) һәрфи илә ишарә едилмишдир.

---

[1] Ә. Д ә м и р ч и з а д ә. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1972, с. 91.

Мә'лум олдуғу үзрә, түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә сөзбашы мөвгејиндә «р» самити ишләнмир. Һәмин самитин Азәрбајчан дилиндә кечдији тарихи инкишаф јолу һаггында Һ. Мирзәзадә јазыр: «Азәрбајчан дили материаллары үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләрдән белә бир гәнаәтә кәлдик ки, дилимизин инкишафы боју **р** сәси сабит бир вәзијјәтдә олмамышдыр. **Р** дилдә өзүнү һисс етдирмәк үчүн ја өзүндән әввәл бир сәсли гәбул етмиш, сөз ортасында јерини дәјишмиш, ја да сөзүн ахырында кәлдикдә чох тәсадүфдә дүшмүшдүр. Мәһз буна көрә дә бизә гәдәр кәлмиш јазыларын дилиндә **р** сәсинин итмәсини, тәмсил һадисәсинә уғрамасыны садәчә олараг имла хәтасы вә ја катибләрин савадсызлығына иснад вермәк, әлбәттә, доғру дејилдир. Ашағыда кәтирдијимиз мисаллардан ајдын олур ки, сөзләрдә бир сыра сәсләрин дүшмәси һадисәсинә нисбәтән **р** сәсинин дүшмәси даһа гәдимдир. Бу просес ардычыл бир хәтт үзрә кетмишдир» (Һ. М., АДТМ, 50).

Һ. Мирзәзадәнин көстәрдији мисаллардан бә'зиләрини вермәји лазым билирик:

«Ол ода с а л а /р/ м и чани кимсә,
Ғејрә в е р ә /р/ м и әнани кимсә (Х ә т а и):
С у р т ә л л ә /р/ мәни мәзари јарә (Ф ү з у л);
Гаши фитнә, ғәмзәсиндә ал о л у /р/. (Г у р б а н и).
Јолуна бахмагдан г а р а л у/р/ көзләр. (В а г и ф).

О архун адына Умрајыч архи дејирләр. Һәнуз бу һаләчән вә һәнуз Ағсу чајындан су чари *о л и/р/... бизим әкәнәкләримиз анилә сираб о л и /р/.* РӘФ, № 13705).

Һејрәтдә будур мәсәләдә чүмлә мүдәггиг
А ч и з д ү л ә /р/ мүтләг (Н ә б а т и);
Күн сәнин әлиндән күни г а р ә д и /р/ (З а к и р);
Р ә в а д и /р/ бунча чәкәм дәрдү-фүргәтин ахыр
(Н а т ә в а н);
Чүнки бунлар о л у б л а /р/ диванә
Бизә бир шаһ к ә р ә к д и/р/ фәрзанә (*С. Ә.* Ш и р в а н и);

О кәндин ади нәди? Бәсди. Поштхана һардади, пијада кетмәк о л у. Атилә кетмәк о л у? Јол д ү з д ү? Д ә м и р д и? Ја ағачды (РӘФ, № 924).

Јанына көндәриб она дисүн ки, гызүви истир рази о л у с а н ја нә ... Падшаһ һәрәмсәрајә кәлүб көрдү ки, гыз бир а ј д и шикарә кедиб, көрди ки, битәгсир өлдүтдүрүб вәзирә сијасәт еләди (РӘФ, № 924).

...Сизүн ишүз мүшкил ола... һәркаһ елијә билсүн онун әлини б а ғ л и ј а с а н мән они һәлак еләрәм (РӘФ, № 924).

Гыз диди елијә билсән бир нечә күн с а х л и ј а с а н... Сабаһ ешидәлләр мәни бунун әвәзиндә һәлак е д ә л л ә... (РӘФ, № 1435).

«р» самитинин мисаллардакы вәзијјәтинә истинад едәрәк, Һ. Мирзәзадә көстәрир ки, «бу, садәчә олараг дилин сәлигәсизлијиндән ирәли кәлмәмишдир. Әксинә, бурада бир нөв ганунаујғунлуг вардыр ки, бу да өзүнү дилин бүтүн тарихи боју көстәрмишдир. Н. К. Дмитријев түрк дилләриндә **р, л, н** сонор сәсләринин гејри-сабит вәзијјәтиндән бәһс едәркән һаглы олараг **р** сәсини дә бу сыраја дахил етмиш вә бу хүсусијјәтин гәдим олдуғу нәтичәсинә кәлмишдир» (Һ. М., АДТМ, 52). Бунлары гејд етдикдән сонра көркәмли дил тарихчимиз бу фикрә кәлир: «Беләликлә, Азәрбајчан дилиндә **р** сәсини мүгајисә әсасында нәзәрдән кечирдикдән сонра бу һадисәнин дилимиздә гәдим бир һадисә олдуғу гәнаәтинә кәлдик ки, бу, бир чох әламәтләринә көрә бүтүн түрк дилләриндә үмуми мүштәрәк чәһәтләрә маликдир» (Јенә орада).

Әлбәттә, кәтириләи мисаллара көрә белә бир үмуми нәтичә чыхармаг олмаз. Һәр шејдән әввәл, јухарыдакы мисалларда «р» самитинин дүшмәси мүхтәлиф морфоложи мәзмуна маликдир. Ше'р дилиндә бу һал, јә'ни «р» самитинин дүшмәси өзүнү -ләр шәкилчисинин вә гејри-гәти кәләчәк вә индики заман, һабелә үчүнчү шәхсин хәбәр шәкилчисиндә көстәрир. Нәсрдә исә јалныз үчүнчү шәхсин хәбәр шәкилчисиндә ишләнмир. Бизә белә кәлир ки, ше'рдә бу вәзн вә аһәнклә әлагәдардыр вә даими характер дашымыр. Нәсрдә исә бу үмумхалг дили тә'сиридир. Нәср дилиндә өзүнү көстәрән һәмин хүсусијјәт мүасир шифаһи әдәби дилимизә дә кечмишдир. Нәһајәт, көстәриләи мисалларда **«р»** самитинин ишләнмәмәси анчаг шәкилчи мөвгејиндә өзүнү көстәрир ки, бу да ону бүтүн түрк дилләриндәки үмуми мүштәрәк фонетик һадисә кими изаһ етмәјә, әлбәттә, әсас вермир. Е. В. Севортјан тамамилә һаглы олараг јазыр ки, «Тарихи нөгтеји-нәзәрдән **р** сәсинин дүшмәси Азәрбајчан сөзү олан *гуртармаг-гутармаг* сөзүндә өзүнү көстәрир»[1].

Һ. Мирзәзадәнин **р** самитинин «дилдә өзүнү һисс етдирмәк үчүн өзүндән әввәл сәсли» гәбул етмәси һаггындакы фикринин дәгигләшмәјә еһтијачы вардыр. Белә ки, сөзбашында ишләнән **«р»** самитинин белә протетик һадисәјә уғрамасына һәмин самитлә башлајан сөзләрдә, бир гајда олараг тәсадүф етмәдик.

«ч» самити. Азәрбајчан дилиндә ики фәргләндиричи әламәтә малик самитләрдән олуб, әмәлә кәлмә үсулуна көрә кипләшән-новлу самит кими **«т»** вә **«ш»**, сәс телләринин иштиракына көрә исә кар самит кими чинкилтили «ч» самитинә гар-

---

[1] Э. В. Севортян. Выпадения согласных в южных тюркских языках.—«Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», I, Москва, 1955, с. 289.

шы гојулур. Етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки(*ч) самитинин биринчи рефлекси илә әлагәдардыр. Һәмин рефлекс һаггында А. М. Шербак јазыр: «Башгырд, хакас вә јакут дилләриндә *ч, с,* газах, гарагалпаг, ногај, тува вә шор дилләриндә *ш,* балкар дилинин малкар диалектиндә (мүг. ет: еләчә дә Азәрбајчан дилинин Ордубад диалектиндә, Гәрби Сибир татарларынын шивәсиндә вә с.) ц, чуваш дилиндә *с* вә *ч* сәсләринә чеврилмиш, галан түрк дилләриндә *ч*-ин рефлекси *ч (*ч)* самити олмушдур» (А. Ш., СФТЯ, 169).

Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә (چ) әрәб әлифбасына фарсларын әлавә етдикләри چ һәрфи илә ишарә олунмушдур. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында «ч» самитинин нечә верилмәси барәдә Ә. Дәмирчизадәнин ашағыдакы гејдләри мараглыдыр: ««ч» сәсини билдирмәк үчүн һәм (چ), һәм дә ج һәрфинин ишләнилдијинә, «ч» илә тәләффүз едилдији һалә Орхан абидәләриндән мә'лум олан бир сыра сөзләрин (ج) һәрфи илә јазылмасына вә бу сөзләрин бир чох мүтәхәссисләр тәрәфиндән (ج) «ч» дејил, (چ) «ч» кими охунмасына әсасланараг «Китаби-Дәдә Горгуд»да тәсадүф едилән бир сыра сөзләрдәки (ج) һәрфини биз дә «ч» сәси кими гәбул едирик. Мәс.: 123-чү сәһифәдә олан اوج اولن بوین ویروب اکی قالدی ифадәсиндәки اوج сөзүнү «үч» вә ја «уч» дејил, мүтләг «үч» охумалыдыр.

Үмумијјәтлә белә һалы мүвазиликлә әлагәләндирмәк доғру олмаз, бу һал анчаг әлифба вә имла илә әлагәдардыр» (Ә. Д., КДГ, 47—48). Ә. Дәмирчизадәнин вердији мисалда (ч) самитинин саитдән әввәл мөвгедә ишләнмәси нә гәдәр фонетик «чазибәдарлыға» малик олса да, үмумијјәтлә, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары дилинин тәдгигатчысынын фикри илә разылашмаг лазымдыр. «ч» самити дилимизин тарихи абидәләриндә дәјишиклијә уғрамамышдыр. Демәк олар ки, ән мүхтәлиф јазыларда ج چ һәрфләринин тарихи-ән'әнәви принсипә көрә «ч» самитинин ишарә едилмәсиндә мүвази олараг ишләнмәси онун карлыг әламәтини нә дәрәчәдә һифз етмәси барәдә гәти бир фикир сөјләмәјә имкан вермир. «ч» самитинин әмәлә кәлмә үсулуна көрә кипләшәнлик әламәтини итириб јалныз новлулуг әламәтини һифз едәрәк «ш» самити кими ишләнмәси нисбәтән сон дөврләрә аиддир. Проф. Һ. Мирзәзадә доғру олараг јазыр ки, «XVIII-XX әсрләрин јазы дилиндә **ч**-нын **ш**-ја кечмәси һадисәсинә раст кәлирик. Бу һадисә әсасән, фе'лләрдә вә дүзәлт-

мә исимләрдә чох мүшаһидә олунур. **д**, **м**, **к** сәсләриндән әввәл кәлән **ч** бүтүнлүклә **ш** сәсинә кечир; мәс.:

1. *Ол гуш... бәним ардымҹа кәл дејиб у ш д и* (РӘФ, № 3097).

2. *Анд и ш к и н ә н амма мән белә елијим ки... сән мәнинән әһд-пејман еләдүн анд и ш д ү н ... Бир дәрваза а ш д ы л а р... диди г а ш м а н а м кәл мәним әлими багла* (РӘФ, № 3084).

Сарынмыш бир бәјаз тона.

Бөчәкләр у ш д и јанына (РӘФ, № 12096).

4. *Сәламәт олан и ш к и тәмиз суди* (РӘФ, № 705).

5. *Јемәк- и ш м ә к д ә н галмијасан* (РӘФ, № 5147)» (Һ. М., АДТМ, 52—53). Шүбһә јохдур ки, бу, әдәби дилимизин XVIII әсрдән башланан хәлгиләшмәси нәтиҹәсиндә үмумхалг дилинин тә'сири илә олмушдур. «ч» самитинин «т» вә «д» самитләриндән әввәл «ш» самити илә әвәзләнмәси, мә'лум олдуғу үзрә, муасир дөврдә шифаһи әдәби дилимиздә дә өзүнү көстәрмәкдәдир.

«ҹ» самити. Бу самит һаггында бәһс олунан самитдән јалныз өз ҹинкилтилилији фәргләнир. Етимоложи ҹәһәтдән **«ҹ»** самити көктүркҹәдәки (***ч**) самитинин үчүнҹү рефлексинә әсасланыр. Бу һагда А. М. Щербак јазыр: «...Азәрбајҹан дилиндә *ч» хүсуси (зәиф, јарым ҹинкилтили ј) рефлексә малик олмушдур» (А. Щ., СФТЯ, 169).

«ч» самитиндән фәргли олараг, «ҹ» самити бир һәрфлә, әрәб әлифбасындакы ج **(ҹ)** һәрфи илә ишарә олунмушдур.

Дилимизин тарихи абидәләриндә **«ҹ»** самити илә бағлы әламәтдар фонетик бир хүсусијјәт нәзәрә чарпмыр.

«к» самити. Азәрбајҹан дилинин тарихи абидәләриндә үч фәргләндириҹи әламәтә малик олан самитләрдәндир. Етимоложи ҹәһәтдән көктүркҹәдәки **к** самити илә әлагәдардыр (Бах: А. Щ., СФТЯ, 114).

Азәрбајҹан дилинин тарихи абидәләриндә әрәб әлифбасындакы ک һәрфи илә ишарә олунмушдур. Бүтүн фонетик мөвгеләрдә сәрбәст сурәтдә ишләнән бу самит өзүнүн тарихи инкишафы боју бүтүн фәргләндириҹи әламәтләрини мүһафизә етмишдир.

Азәрбајҹан дилинин мүхтәлиф диалект вә шивәләриндә **«к»** самити илә бағлы мараглы фонетик һадисәләр вардыр.

Бунлардан **к>ч** әвәзләнмәси диггәти даһа чох чәлб едир. Һәмин әвәзләнмәјә М. Ширәлијевин көстәрдијинә көрә түрк дилләриндә надир һалларда раст кәлмәк мүмкүндүр (Бах: М. Ш. АД, 84). **к>ч** һадисәсинин әсасән Нахчыван диалект вә шивәләринә аид олдуғуну көстәрән М. Ширәлијев јазыр ки, «Лакин Шамахы, Газах диалектләриндә вә Исмајыллы шивәсиндә дә **к>ч** һадисәсинә тәсадүф едилмишдир» (М. Ш. АД, 83).

Көстәрилән һадисәјә Азәрбајчан дилинин тарихи абидәләриндә раст кәлмәдик. Бизә белә кәлир ки, **к>ч** әвәзләнмәси, әслиндә **«к»** самитинин бир гәдәр ирәлидә тәләффүз едилмәсиндән ирәли кәлән фонетик һадисәдир. Белә ки, апарылан тәчрүби тәдгигатлар көстәрир ки, **«к»** самити кипләшән-новлу самитләрә мәхсус бир мәхрәчә маликдир. Одур ки, онун бир гәдәр өндә тәләффүз едилмәси бир гајда олараг **«ч»** самитинә охшар бир тәәссүрат јарадыр.

«к» самити. «к» самитиндән јалныз чинкилтилији илә фәргләнән бу самити дә етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки (*к) самити илә әлагәдардыр. А. М. Шербак көстәрир ки, «*к (дилархасы) самити Азәрбајчан, кумык, түрк, түркмән вә мүәјјән дәрәчәдә, гарагалпаг дилләриндә мүвафиг чинкилтили (Азәрбајчан дилиндә дилортасы јарым чинкилтили), тува дилиндә *к* вә *х*, Азәрбајчан вә түрк дилләринин диалектләриндә *ч* вә *ј* (мүг. ет: *чорпу* <көрпү, ч<ш *чіші* киши, *јалін*<кәлин, чанді өзү, *чішна*<кишнәмәк, *јал* кәлмәк), тофаларча *к* вә *һ*, башга түрк дилләриндә *к* кими әкс олунмушдур» (А. Ш., СФТЯ, 166).

Дилимизин јазылы абәдләриндә «к» самити «к» сәсинин ишарәси олан ک һәрфи илә јазылмышдыр. Ә. Дәмирчизадә көстәрир ки, «к» сәси «Китаби-Дәдә Горгуд»да һәмишә (ک) һәрфилә билдирилмишдир; лакин М. Кашғари диванында «Каф-рәкикә» الکاف الرکیکه адландырылан «ق» илә «ک» мәхрәчләри арасында әмәлә кәлән бир сәс кими тәсвир едиләрәк, бә'зән (ڭ) әксәрән исә (ک) һәрфилә јазылан бир сәсин варлығыны вә јахуд Ибн Мүһәнна луғәтиндә бәдәви әрәб данышығындакы дүкүмлү каф... кими тәләффүз едилдији гејд олунан вә ک әламәти илә јазылан бир сәсин мөвчудијјәтини нәзәрә алараг, «Китаби-Дәдә Горгуд» дилиндә дә белә бир сәсин («к» сәсинин) олдуғуну јәгин едә билирик ки, бу сәс хүсуси ишарә илә дејил, (ک) һәрфилә јазылмышдыр» (Ә. Д., КДГ, 45). Даһа сонра Ә. Дәмирчизадә чох доғру олараг јазыр ки, «әлбәттә, бә'зи сөзүн тәркибиндә олан (ک) һәрфинин *«к»* јохса *«к»* охунмасы зәрурәтини

гәти мүәјјәнләшдирмәк сон дәрәчә чәтиндир» (Јенә орада). Бу мүлаһизәни јалныз «Ҝитаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилинә дејил, үмумијјәтлә көһнәазәрбајчан дилинин бүтүн јазылы абидәләринә аид етмәк олар.

Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә өзүнү көстәрән **к>ч** әвәзләнмәси вә онун абидәләринин дилиндә әкс олунмасы барәдә һәмин самитин кар гаршылығы һаггында дедикләримизи ејнилә тәкрар етмәк олар.

«j» самити. Азәрбајчан дилиндә үч дилортасы самитиндән сонунчусу олан бу самит фонем ики фәргләндиричи әламәтлә характеризә олунур: дилортасылыг вә новлулуг. Етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки дишарасы (*ϑ), *j вә *j самитләри илә әлагәдардыр (Бах. А. Ш., СФТЯ, 159).

А. М. Шербак јазыр ки, «Азәрбајчан дилиндә ϑ -дән ченнем» (А. М. Шербак. Грам очерк языка тюрк. текстов X-XIII вв. нәш'әт едән j бир чох сөзләрдә дар саитләрдән әввәл дүшмүшдүр, мүг. ет: *ϑіл>ил*, *ϑілхі>илхы*, *ділан>илан*, *дуъдуз*, *>улдуз* (Јенә орада).

Азәрбајчан дилинин тарихи абидәләриндә әрәб әлифбасындакы ى һәрфи илә ишарә едилмишдир. **«j»** самитинин тарихи инкишафында әламәтдар хүсусијјәт онун инчә саитли сөзләрдә өз новлулуг фәргләндиричи әламәтини итирәрәк, кипләшән **«к»** самити кими чыхыш етмәсидир. Бу хүсусијјәт Нәсиминин дилиндә өзүнү даһа кениш сурәтдә көстәрир: *һәр дили әкридә јоkдур ары көфтар, истәмә... Дүнја илә үгбаји вәслүн,ә дәкшүрмишәм... Әкилүр, сәчдә едәр, дитрәр будағиндән кәлүр... Еһрам едәрмән әкнимә бир тон кејирди һәгг...*

к<j әвәзләнмәси Азәрбајчан дилинин бә'зи диалект вә шивәләриндә дә мөвчуддур. «j сәсинин **к** сәси илә әвәзләнмәси һадисәси әсасән шәрг диалект вә шивәләринә аиддир. Бу һадисәјә ики саит, ја да самитлә сонор сәсләр арасында тәсадүф едилир.

икнә, дүки, дүкмә, дүкүн, икид, көкәм, әкри, икирми, чикәр, дәкирман» (М. Ш., АД, 90).

Мә'лум олдуғу үзрә, мүасир Азәрбајчан дилиндә беш дилархасы самити вардыр. Дилимизин тарихи боју һәмин самитләр мүһафизә олунмуш, лакин бир сыра мараглы фонетик хүсусијјәтләрә малик олмушлар.

«k» самити. Бу самит мүасир Азәрбајчан дилиндә јалныз рус вә рус дили васитәси илә Авропа дилләриндән алынан сөзләр һесабына мүстәгил фонем һесаб едилир. Дилимизин

тарихиндә исә һәмин самит өз сөзләримиздә кениш сурәтдә ишләнмишдир.

Етимоложи ҹәһәтдән көктүркҹәдәки (**k*) самити илә әлагәдардыр. А. Ш. Шербак көктүркҹәдәки самитин Азәрбајҹан дилиндә новлу *х* самитинә чеврилдијини көстәрир (Бах: А. Ш., СФТЯ, 168). Бу фикир, шүбһәсиз, јалныз мүасир Азәрбајҹан дили үчүн доғрудур. Көһнәазәрбајҹан дилиндә исә көктүрк **k* симитинин јериндә дилархасы, кипләшән, кар *«k»* самитинин кениш сурәтдә ишләндијини көрүрүк.

«k» самити дилимизин тарихи абидәләриндә әрәб дилиндәки емфатик дилархасы (k) самитинин ишарәси олан ق һәрфи илә ифадә олунмушдур. Гејд едәк ки, һәмин һәрф дилимизин јазылы абидәләриндә ејни заманда ҹинкилтили *«г»* самитини ифадә етмәси «k» самитинин фоноложи мәзмунунун дәгиг мүәјјәнләшдирилмәси үчүн, шүбһәсиз, мүәјјән чәтинликләр төрәтмишдир. Ә. Дәмирчизадә јазыр ки, «һәм индики шивәләрин тәдгигиндән, һәм дә көһнә јазма абидәләрдән беләә мә'лум олур ки, әрәб әлифбасы илә јазылан мәнбәләрдә ق һәрфи һәм «г», һәм дә бу сәсин кар гаршылығы олан «q»* сәсләрини билдирән ики мә'налы бир әламәт кими ишләнмишдир. Хүсусән сөзләрин сонунда јазылан ق һәрфи «г» дејил, мәһз «q» кими тәләффүз олунмушдур... Гәдим түрк дилләриндә әсасән «q» сәсинин варлығыны вә бу хүсусијјәтин һәлә сон әсрләрә гәдәр шәрги түркчә адланан түрк дилләриндә сахланылдығыны, гәрби түркчә адланан түрк дилләриндә сахланылдығыны, гәрби түркчә адланан дилләрдә вә хүсусән Азәрбајҹан дилиндә исә ејни заманда «г» сәсинин мөвҹудијјәтини нәзәрә алдыгда «Китаби-Дәдә Горгуд»да, һәм дә илк тәшәккүл дөврүндәки үмумхалг Азәрбајҹан дилиндә ајырд едә билдијимиз ики ҹүр ق јә'ни кар «q» вә ҹинкилтили «г» сәсләринин варлығыны да бу дилә хас олан бир әламәт һесаб едә биләрик» (Ә. Д., КДГ, 41—45).

Ә. Дәмирчизадәнин бу мүлаһизәләри илә разылашараг, онун кәлдији нәтиҹәнин зиддијјәтли олдуғуну гејд етмәк лазымдыр « ق һәрфилә һәм «г», һәм дә «q» сәсләри ишарә едилмиш олса да, биз бунлары һәләлик «г» һәрфи илә јаздыг; чүнки һансы сөздә «q», һансы сөздә «г» олдуғуну дүрүстләшдирмәк үчүн хүсуси тарихи-фонетик тәдгигат апармаг тәләб олунур» (Јенә орада). Ајдындыр ки, мүасир дилимиздә *«х»* самити илә јазылыб, дилимизин тарихи јазылы абидәләриндә ق һәрфи илә јазылан самитин *«г»* самити дејил, «k» самити олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн һеч дә хүсуси тарихи фонетик тәдгигат тәләб олунмур. Ә. Дәмирчи-

задәнин ашағыдакы фикринин дә дәгиг олмадығыны гејд етмәји лазым билирик. О јазыр: «... әксәрән сөз башында, ики саит арасындакы чингилтили самитлә саит арасында ишләнән ق һәрфини «г» кими, башга һалларда исә «q» кими охумаг вә јазмаг даһа догру олар» (Јенә орада). Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилиндә ики саит арасында «г» самити ишләнмир. Бизчә, саитләрарасы мөвгедә ق һәрфинин һансы самити билдирмәси үчүн әсас шәрт, көстәрилән самитин «х» самитинин јериндә ишләниб-ишләнмәмәси олмалыдыр.

Көһнәазәрбајчан дилиндә «k» самитинин ишләнмәси бир чәһәтдән дә мараглыдыр. Һәмин самит һаггында М. Ширәлијев јазыр: «Мә'лум олдугу үзрә, q сәси Азәрбајчан дилинә хас олмајан вә ону башга түрк дилләриндән ајыран чәһәтләрдән бири кими көстәрилир. Түрк дилләринин чохунда ишләнмәкдә олан q сәсинә азәрбајчанчада г вә ја х сәсләри ујғун кәлир» (М. Ш., АД, 75). Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, көһнәазәрбајчан дилиндә өзүнү көстәрән «k» самити јалныз әдәби дилә аид олуб, о дөвркү үмумхалг Азәрбајчан дилинин әсас хүсусијјәтини әкс етдирмәмишдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән Һ. Мирзәзадәнин Фүзулинин дилинә һәср етдији әсәриндәки ашағыдакы гејдләри диггәти чәлб едир ки, бөјүк шаирин дилиндә «мүасир Азәрбајчан дили вә онун диалект вә шивәләриндә сөзләрин дахилиндә вә гисмән дә сонунда кәлән х сәси тамамилә сахланылыр. Мәс.: *јахшы, чох, јахын, ох, гылмах* вә с. Түрк наширләри һәмин сәси әксәр һалларда k илә әвәз едирләр»[1].

«k» самитинин јалныз көһнәазәрбајчан дилинә аид олуб, үмумхалг дили үчүн характер олмадығыны бир дә бундан көрмәк олар ки, дилимизин бүтүн тарихи инкишафы боју «k» самитинин јери әдәби дилимиздә дә мөһкәм олмамыш, һәмин самитин јериндә ејни заманда үмумхалг дилинин тә'сири илә «х» самити дә јазылмышдыр.

«Гиссеји-Јусиф» поемасынын дилинин тәдгигатчысы Г. К. Бағыров јазыр ки, «... поеманын мүәллифи Шәмс әсринин бир зијалысы—шаири олмагла анчаг конкрет әдәби дил нормаларына риајәт етмәли иди вә јәгин ки, риајәт дә етмишдир. Одур ки, бизим истифадә етдијимиз Матенадаран нүсхәсиндә көрдүјүмүз мүхтәлифлик көчүрүчүнүн вә бәлкә дә көчүрүчүләрин хәтасы нәтичәсидир... Һәгигәтдә дә нечә олур ки, поеманын бир јериндә «чох» сөзү «х» (خ) илә, башга бир јердә «г, k» ق илә јазылыр. Мәсәлән:

Мәни салма деди чох, чох (جخ جخ) *хәјалә* (20 б)

[1] Һ. Мирзәзадә, Фүзулинин дили. Бакы, 1965, с. 47.

Гылур Јә'губ вәли чог, чог (جق جق) тәәссүф (55)»[1].

Гејд едәк ки, бу јалныз Г. Бағыровун көстәрдији әсәрә аид дејил. Бу бир даһа үмумхалг вә әдәби дил арасындакы әлагәнин нәтичәсидир. Мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә *јох, ујху, јахшы* (Бах: Ә. Д., КДГ, 42), Нәсиминин дилиндә *ујху, ахар, ахшам, горху, бахмаг* вә с. сөзләрдә буну ајдын көрмәк олар. Нәсиминин дилиндә «k» «*х*» самитләри мүвази олараг ишләнмишдир: *Пәрдә ичиндән бәрү бах, көр нә вар... Нејләрәм бакмаг һилалә, бәдрә ајруг та әбәд... Фани чәһанә бахма, кечәр өмри севмә ким, Өмрүн зәвали вар, чәһанун бәгасы јох... Әзазил гачды вәслин горхусундан... Букүн, фәрдадан, еј ваиз, бәни горкутма, әпсәм бур* вә с. «k» самити илә мүвази олараг, бә'зән «ғ» самити дә ишләнмишдир. Мәсәлән: *Ғәмдән јемәзәм ғәм нә гәдәр ким, чоғ олурса... фәрагын дәрди чоғдур, дејә билмәк...* (Нәсими).

г//*k*//ғ//х мүвазилијинә аид Һ. Мирзәзадә ашағыдакы мисаллары көстәрир:

«1. *Јә'ни ојаныглыг һалында керү кәлир... Азадлыг гуллуг етмәк кәрәк... Таки падшаһын гоначағ јерин мүһәјја ејләр* (Мәнагиб).

2. *Диди јарәб дануғ ол.*
Адамлардан сорағ алдылар (Шүһәданамә).

3. *Амма ширин диллү ачых габаглу* (Вагиф).

4. *Көнлүм, көзүм, хәјалын гышлах едәјди јејлах.*
Јарәб мүјәссәр ејлә јар илә һәмдәм олмах.
Пәрванә кими иши јанмагдыр, јагылмах.
(РӘФ, 2938—5778).

5. *Гуш данәни дәнламах һәман өлди... Нәзәри гызун сурәтинә дүшмах..., биһуш јыгылды... Јерә гој димах диларамун јанына јетүшди...* (РӘФ, № 1435)

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, көһнәазәрбајчан әдәби дилиндә «k» самити өзү илә мүвази ишләнән самитләрлә мүгајисәдә үстүнлүк тәшкил етмишдир.

«г» самити. Азәрбајчан дилиндә дөрд фәргләндиричи әламәтә малик олуб «ғ», чинкилтили самит кими «k», ағыз самити кими н, самитләри илә коррелјатив гаршылашма тәшкил едир. Дилархасы самити кими гошадодаг «б», дилөнү «д», дилортасы «к» самитләринә гаршы гојулур.

---

[1] Г. Қ. Бағыров. XV әср Азәрбајчан әдәби-бәдии дилинин лексик, фонетик, грамматик хүсусијјәтләринә даир (Шәмс тәхәллүслү шаирин «Гиссеји-Јусиф» поемасынын дили әсасында)—М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин Елми әсәрләри, 1961, IX бурахылыш, с. 21.

Етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки увулјар *k самитинин биринчи рефлекси илә әлагәдардыр (Бах: А. Ш., СФТЯ, 165).

Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә әрәб әлифбасындакы ق (г) һәрфи илә ишарә едилмишдир. Өзүнүн бүтүн тарихи инкишафы боју бүтүн фәргләндиричи әламәтләрини мүһафизә етмишдир. Өзүнүн фәргләндиричи әламәтләрини «г» самити, диалект вә шивәләримиздә, демәк олар ки, тамамилә сахлајыр. Дилимизин тарихиндә «г» самити илә әлагәдар мараглы бир чәһәти гејд едә биләрик. О да бундан ибарәтдир ки, «г» самити саитләр арасы мөвгедә дә ишләнмишдир; мәс.: *Гулагувә дејәрәм варду бир сөзүм әммә* (Рачи). Лакин бу хүсусијјәт дә өзүнү кениш сурәтдә көстәрмәмишдир.

«х» самити. Азәрбајчан дилиндә **«х»** самити үч фәргләндиричи әламәтә малик олуб, дилархасы-јумшаг дамаг, новлу, кар самитдир. Етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки *k самитинин икинчи рефлекси илә әлагәдардыр. А. М. Шербак јазыр: «*k ($к_2$)-јә кәлдикдә, о чох сабит олмушдур. Бунунла белә Азәрбајчан, караим, хакас, јакут вә с. кими дилләрдә бу сәсин рефлексләри дә новлашма просесинә мә'руз галмышлар» (А. Ш., СФТЯ, 168).

Азәрбајчан дилинин тарихи абидәләриндә әрәб әлифбасындакы خ (х) һәрфи илә ишарә едилмишдир.

Өз тарихи инкишаф јолунун әввәлки дөврләриндә чох заман өз новлулуг фәргләндиричи әламәтини итириб, кипләшән «k» самити илә әвәз олунмушдур (Мисаллар үчүн «k» самити һиссәсинә бах). Бә'зи конкрет һалларда карлыг әламәтини итирәрәк «ғ» кими ишләнмишдир. Буну биз Нәсиминин дилиндә چغ (чоғ) сөзүндә көрүрүк: *Ғәмдән јемәзәм ғәм нә гәдәр ким, чоғ олурса...* «чох» сөзү әксәр һалларда исә «чоk» шәклиндә ишләнмишдир.

Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә өзүнү көстәрән х>h әвәзләнмәсиндә дилимизин тарихи материалларында раст кәлмәдик.

«ғ» самити. Һаггында бәһс олунан «х» самитиндән өз чинкилтилилији илә фәргләнир. Етимоложи чәһәтдән «х» самити кими көктүркчәдәки k самити илә бағлы олуб, һәмин самитин үчүнчү рефлексиндән нәш'әт етмишдир. А. М. Шербакын көстәрдијинә көрә, «*k (k_3) самити Азәрбајчан дилиндән башга, бүтүн түрк дилләриндә k (*k) кими әкс олунмушдур. Азәрбајчан дилиндә k_3 зәиф, јарым чинкилтили ғ самитиндә тәзаһүр етмишдир...» (А. Ш., СФТЯ, 169).

Азәрбајҹан дилинин тарихи абидәләриндә әрәб әлифбасындакы غ (ғ) һәрфи илә ифадә олунмушдур.

Мә'лум олдуғу үзрә, «н,» самити нәзәрә алынмазса, бу сәс Азәрбајҹан дилиндә сөзбашында ишләнмәјән јеканә самитдир. Һ. Мирзәзадә «ғ» самити һаггында јазыр: «Дилимизин әсас лүғәт фондунун диггәтлә арашдырылмасы нәтиҹәсиндә мә'лум олур ки, илк сәси ғ илә башланан азәрбајҹанча сөз дилимиздә јохдур.

Илк сәси ғ олан сөзләрин, тәхминән әксәријјәти дилимизә әрәб дилиндән кечмишдир; мәс.: *ғалиб, ғаиб ғуссә, ғәлиз, ғәләт, ғејрәт, ғәләбә, ғәриб* вә с. Узун мүддәт дилимиздә белә сөзләрин өз имласыны сахламасына бахмајараг чанлы дилдә биринчи сәс *г* кими дејилмишдир. Буна көрә дә јазы илә данышыг арасында бир нөв икилик јаранмышды; мәс.:

Јазыда	Данышыгда
ғалиб	галиб
ғәриб	гәриб
ғәлиз	гәлиз
ғејрәт	гејрәт
ғаиб	гаиб

вә с.

Әлбәттә, мүхтәлиф дилләрин гаршылыглы мүнасибәти вә ја тә'сири нәтиҹәсиндә бир дилдән башга бир дилә бир груп сөзүн кечдијинә тәсадүф едилир. Алынмыш сөзләрдә һәмин дилдә гаршылығы олмајан сәсләрә тәсадүф едилмәдикдә, икинчи дилин сәсләри чох чәтинликлә өзүнә јер тапа билир. Буна көрә дә белә гәриб сәсләр әслини дәјишмәјә мәҹбур олур» (Һ. М., АДТМ, 43—44). Һ. Мирзәзадәнин фикри үмуми тезис кими әсасән доғру олса да, ону Азәрбајҹан дилинин тарихиндә алынма сөзләрдә сөзбашында ишләнән «ғ» самити һаггында демәк олмаз. Белә ки, әрәб сөзләриндә дилимизә кечән сөзләрдәки «ғ» самити Азәрбајҹан дилиндә өз физиоложи-акустик гаршылығына малик иди. Бурада сөһбәт јалныз һансы мөвгедә ишләнмәк мәсәләсиндән кедә биләр. Бизә белә кәлир ки, әрәб сөзләринин әввәлиндә јазылан самит көһнәазәрбајҹан әдәби дилиндә јазылдығы кими; [ғ] самити кими тәләффүз едилмишдир. Буну биз бу күн дә классик әдәбијјат гираәтчиләринин нитгиндә көрүрүк. Дикәр тәрәфдән غ һәрфи сөз башында [г] кими охунсајды, јәгин ки, елә дә јазыларды. нечә ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә јазылмышдыр. Бу һагда Ә. Дәмирчизадә дејир: «Азәрбајҹанлылар бир гајда олараг сөз башында «г» (غ) сәсини тәләффүз етмәкдә чәтинлик чәкир-

ләр. Буна көрә дә «ғ» (غ) илә башланан бир сыра сөзләр азәрбајчанча сөз башында олан «г» (ق) илә тәләффүз олунур ки, бу һал «Китаби-Дәдә Горгуд»да да өз әксини тапмышдыр.

Мәс.: (غضب) дејил, (قراب), јахуд (قضب) (Р. 11); (غريب) дејил, (قاريب) Р. 149) јазылмышдыр" (Ә. Д., КДГ, 56).

Бүтүн тарихи инкишафы боју «ғ» самити өз фәргләндиричи әламәтләрини мүһафизә етмишдир.

«н, самити. Мараглы инкишаф јолуна малик дилархасы-јумшаг дамаг, кипләшән бурун самитидир. Егимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки *н, самити бағлыдыр. А. М. Шербакын мүасир Азәрбајчан әлифбасына әсасланараг, ирәли сүрдүјү ашағыдакы фикри дәгиг һесаб етмәк олмаз: «...Азәрбајчан, караим вә түрк дилләриндә *н,* бүтүн фонетик мөвгеләрдә *н* самитинә чеврилмишдир» (А. Ш., СФТЯ, 170). *«н,»* самити икинчи шәхс тәки билдирән мәнсубијјәт шәкилчисиндә бу күн дә әдәби дилимиздә кениш сурәтдә ишләнмәкдәдир.

«н,» самитинин дилимиздәки тарихи мөвгеји вә инкишаф јолу һаггында мә'лумат үчүн филоложи елмләр намизәди, досент Самәт Әлизадәнин «Азәричә (азәрбајчанча — *А. А.*) әлјазмаларда ишләнмиш ڭ һәрф бирләшмәси (диграф) һаггында» адлы мәгаләсини мүәллифин разылығы илә кичик ихтисарла ашағыда веририк:

««Сағыр нун» сәси[1] Азәрбајчан дилинин гәдим самитләриндәндир. Түрк дилләриндә вә диалектләриндә дә бу сәсин варлығыны бүтүн дилчи түркологлар тәсдиг етмәкдәдирләр. Һәм гәдим түрк дили абидәләриндә, һәм дә мүасир диалектләрдә дилархасы сонорлу чинкилтили сәс олан «сағыр нун» (јахуд велјар *н*) анчаг ики мөвгедә: ја сөзүн ортасында, ја да сонунда ишләнир.

XI әсрин бөјүк филологу М. Кашғари «нөгтәли (غ—ғ), (ق—г) илә (ک—к) арасында јумшаг каф «к» вә (ن—н)-ә бәнзәјән(ڭ—н) һәрфинин түрк дилләринә хас олдуғуну көстәрмишдир. (М. Кашғари, «Диваны», Истамбул, һичри 1333, I ч., сәһ. 9). Кечән әсрин орталарында А. Казым бәј бу сәсин түрк дилинә мәхсус олдуғуну[2] вә бу сәси ифадә едән һәрфин

---

[1] «Сағыр нун» сәсинә көрә Азәрбајчан диалект вә шивәләри үч група ајрылыр (бах: М. А. Ширәлијев. Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары, Бакы, 1962, сәһ. 77).

[2] А. Казым бек. Грамматика турецко-татарского языка, 1846 сәһ. 4.

сөз әввәлиндә һеч заман ишләнилмәдиіини гејд етмишдир[1], А. М. Шербак јазыр ки, сөзүн сонуна кәлән н, гәдим самитләрдәндир[2]. «Сағыр нун» вә ја М. Кашғаринин غنه (ғоннә) адландырдығы сәс классик фарс дилиндә олмамышдыр; мүасир фарс дилиндә дә јохдур[3].

Дилчилик әдәбијјатында «сағыр нун» сәсинин варлығы тәсдиг олундуғу вә бу сәсин тәбиәти дүзкүн изаһ олундуғу һалда бу сәсин мәншәји мәсәләсинин изаһында мүәјјән долашыглыға јол верилмишдир. Бу долашыглығы ики әсас сәбәблә изаһ етмәк олар:

а) мүасир вә гәдим түрк дилләриндә мөвчуд олан бүтүн сәсләри дәгиг ифадә едән елми әлифба (траскрипсија) узун мүддәт олмамышдыр вә әслиндә инди дә јохдур. Ваһид елми транскрипсијанын олмамасы исә, Н. А. Баскаковун көстәрдији кими, бә'зән һәр һансы сәсин кејфијјәтини тә'јин етмәк ишини чәтинләшдирир[4].

б) نك һәрфбирләшмәси сөзүн ортасында вә ахырында к, сәсини ифадә етмәкдән әлавә, јанашы кәлән мүстәгил саф сәсләрин (үзәнки, чәнки, чинкилтили, зәнк, рәнк кими сөзләрдә н вә к самитләринин) ишарәси олмушдур. Бурадан да н, сәсинин «ибтидаи әсли» (Ә. Дәмирчизадә)[5] олан говушуг нк илә мисал көстәрдијимиз сөзләрдә јанашы кәлән н вә к (нк) сәсләрини фәргләндирмәк әсас чәтинлик кими гаршыја чыхмышдыр. Лакин «сағыр нун» сәсинин мәншәјини говушуг нк вә онун имла вариантларына (нг, нк) бағламаг о гәдәр дә инандырычы көрүнмүр.

Әлјазмалардакы نك һәрфбирләшмәсинин һарада мүстәгил н вә к сәсләрини вә һарада н, сәсини ифадә етдијини тә'јин етмәк лазым кәләркән«сағыр нун» сәсинин мәншәји мәсәләсинә тохунмаг лазым кәлир. Она көрә дә *нг, нк, нк* говушуг сәсләри һаггында анчаг Азәрбајчан дилчилијиндә олан әсас фикирләри хатырлатмағы вә мүәллифләрин говушуг сәс һесаб етдикләри نك һәрфбирләшмәси һаггында өз мүлаһизәләримизи билдирмәји лазым билирик.

---

[1] В начале же слов эта буква никогда не употребляется (јенә орада, сәһ. 18).

[2] А. М. Шербак. Грамматика староузбекского языка, М.-Л. 1962, сәһ. 87; «Конечный н, особенно в звукоподражательной и образной лексике, является одним из древнейших согласных».

[3] Һ. Зәринәзадә. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри, Бакы, 1962, сәһ. 95.

[4] Н. А. Баскаков. О проекте единой фонетической транскрипции для тюркских языков. Инст. языкознания АН СССР, М., 1959.

[5] Ә. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959, сәһ. 48.

Професcор Ə. М. Дəмирчизадə *нг, нк, н,* сəслəриндəн бəһс едəркəн јазыр ки, «бу сəслəр гүннəли, јə’ни бурунда тəлəффүз едилəн боғаз сəслəридир. Бунларын ваһид нүмајəндəси «сағыр нун» адландырылан мəшһур сəслəр: ... «Китаби-Дəдə Горгуд»да бу сəс ڭ. ڬ، نك، نق һəрфлəри илə ифадə олунмушдур... نق «н» вə «г» сəслəринин ибтидаи говушуг нөвүдүр; бу сəси «н,»-дəн (сағыр н)-дəн фəргләндирмəк үчүн шəрти олараг «гүннəли г» адландыра билəрик... «Китаби-Дəдə Горгуд»дакы قرانقو сөзүнү мүстəгил саф сəслəрлə «гарангу» кими дејил, говушуг гүннəли «г» сəси илə охумаг даһа доғру олар»[1].

Профессор М. А. Ширəлијев јазыр: «н, сəсинин гəдим шəкли говушуг нг, нғ, нк олмушдур ки, буну түрк диллəринə аид гəдим абидəлəрдə, классиклəримиздə вə диалектлəримиздə көрə билəрик. МК-да (М. Кашғаринин «Диван»ында—*С. Ə.)* манга (I, 20—16), санга (I, 391—18), сонгук «сон» (III, 107—19), ...сонкра (صنكرا) (Казым бəјин «Дəрбəнднамə»си сəһ. 248), сонгра (Г.) донгуз (Муғ., Н.), донгар//донар (Н.) вə с.[2].

Професcор Һ. Мирзəзадə Азəрбајчан дилинин тарихи фонетикасы үзрə тəдгигатында белə бир нəтичəјə кəлмишдир ки, «Азəрбајчан дилиндə узун мүддəт ишлəнмиш олан говушуг нг вə сағыр нун адланан сəслəрин мүəјјəн тарихи дөврлəрдə түрк халглары үчүн ваһид бир имла хатиринə ишлəндијини сөјлəмəк... сəһвдир»[3].

Мүəллифин вердији мисаллардан (јенки, банга, инглəди, јангаг, онга вə с.) ајдын олур ки, о, نك тəркибли сөзлəрдə бу һəрфбирлəшмəнин говушуг сəс (нг, нк) һесаб едир.

Мүəллифлəрин мисал көстəрдиклəри гарангу, манга, санга, донгуз, донгар, јенки сөзлəриндəки н вə г сəслəрини «сағыр нун» сəсинин гəдим шəкли һесаб едилəн говушуг нг сəси илə ејнилəшдирмəк доғру дејилдир. Чүнки һəмин сөзлəрдə н вə г самитлəрини мүстəгил сəслəр (н—бирлəшдиричи үнсүр, јахуд сөз көкүнүн сон,г — шəкилчинин илк сəси) һесаб етмəк һəгигəтə даһа ујғундур. Мəсəлəн, гарангу сөзүнү көтүрəк. Бу сөзү гара+нг+у шəклиндə дејил, анчаг гара+н+гу

---

[1] Ə. Дəмирчизадə. «Китаби-Дəдə Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959, сəһ. 48.

[2] М. А. Ширəлијев. Азəрбајчан диалектолокијасынын əсаслары, Бакы, 1962.

[3] Һ. Мирзəзадə. Азəрбајчан дилинин тарихи, морфолокијасы. Бакы, 1962, сəһ. 45—48.

шәклиндә парчаламаг олар. «Мүасир дилимиздә чох мәһсулдар олан гы/ки/гу/ку/ғы/ки/ғу/кү — шәкилчиси васитәси илә әсасән һадисә вә чисим адларыны билдирән субстантив, бә'зән дә атрибутив исимләр әмәлә кәтирилир: мәсәлән, ас-асгы, пус-пусгу, сеч-сечки, сүрт-сүрткү, сар-сарғы, вур-вурғу, силсилки, бөл-бөлкү вә с.»[1]. Гәдим Азәрбајчан дилиндә исә -гу шәкилчиси вә онун вариантлары васитәси илә тәкчә фе'лләрдән дејил, адлардан да јени адлар (исимләр) дүзәлдилмишдир. Мәсәлән: јыл+гы (илхы), буга+ғу (бухов), туга+гу (тојуг)[2], тур+гу (ипәк)[3], «Гара сифәтиндән дүзәлмиш **гарангу** исми дә бу гәбилдәндир. Һәм **гарангу** сөзүндә, һәм дә мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән **гарангуш** (гара+н+ +гуш), **карандаш** (кара+н+даш) вә **гаранлыг** (гара+н+ +лыг) сөзләриндә ики сөз көкү, јахуд көк илә шәкилчи арасындакы н бирләшдиричи үнсүрдүр. Түрк дилләриндә бирләшдиричи н үнсүрүнүн тәбиәти вә фонетик мәншәји там ајдынлашдырылмамышдыр»[4].

Гарангу сөзү «Шүһәданамә»дә قرانكغو шәклиндә јазылмышдыр. Шүбһәсиз ки, бурада نك: һәрфбирләшмәси нг, нк кими охунуб јазыла билмәз. قرانكغو сөзү анчаг «гарангу» охунмалы вә јазылмалыдыр ки, бурадан да غو (-ғу) -нун мүстәгил шәкилчи олдуғу вә نك һәрфбирләшмәсинин «сағыр нун» сәсини ифадә етдији ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр. Мүасир газах дилиндә бу сөз инди дә **каранғы** шәклиндә ишләнмәкдәдир: биз колхоз орталығына жеткенше, каранғы түсип кетти[5].

Гаранғу сөзү һаггында дејиләнләр јөнлүк һалда олан **манга, санга, онга** шәхс әвәзликләринә дә аиддир. Һәмин әвәзликләр әрәб һәрфләри илә бир сыра әлјазмаларда олдуғу кими, انكا، سنكا، منكا шәклиндә јазылмышдырса, бизчә, онлары ман,а//мән,ә, сан,а//сән,ә он,а//ан.а охумаг вә јазмаг даһа доғрудур: башга һалда исә, јә'ни һәмин сөзләрин икинчи һечасы گا јахуд قا шәклиндә јазылмышдырса, бурада

---

[1] С. Чәфәров. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы, Бакы, 1960, сәһ. 90.

[2] Һ. Зәринәзадә. Ады чәкилән әсәр, сәһ. 96.

[3] Јенә орада, сәһ. 211.

[4] «Природа «вставочного» н не совсем ясна... Во всяком случае фонетическое происхождение «вставочного» н в высшей степени сомнительно» (А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из вост. Туркестана, изд. АН СССР, М., 1961, сәһ. 70).

[5] Мисал Н. З. Һачыјеванын «Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке» китабындан көтүрүлмүшдүр, бах: сәһ. 127.

јенә дә н сәсинин гәдим шәкли һесаб едилән нг вә нк-дән данышмаг мүмкүн дејилдир. Чүнки *н* сөз көкүнүн сон (*онга* сөзүндә бирләшдиричи үнсүр) *г* исә шәкилчинин илк сәсидир. Азәрбајчан дилинин Загатала, Гах шивәләриндә I вә II ш. әвәзликләри (тәк) инди дә -ға јөнлүк һал шәкилчиси илә ифадә олунур[1]. Ејни вәзијјәти ногај, гырғыз, өзбәк, шор вә с. түрк дилләриндә дә көрүрүк[2].

Бә'зи сөзләрдә јанашы кәлән мүстәгил н вә г сәсләринин говушуг нг, нк сәсләри илә ејниләшдирилмәси һәмин сөзләрин мәншәјинин өјрәнилмәмәси илә әлагәдардыр: донгар, донгуз вә јенки белә сөзләрдәндир. Бу сөзләрин тарихән ики көкдән, јахуд көк вә шәкилчидән әмәлә кәлдијини дүшүнмәк олар. Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән үчгар (үч+гар), јонгар (јон+гар) сөзләриндә олдуғу кими *донгар* сөзүнү идә *дон* көкү илә сифәт дүзәлдән *-гар* шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлдијини еһтимал едә биләрик.

Б. А. Серебренников јазыр ки, «Латын дилиндә донуз мә'насы дашыјан «sus» сөзү јунан дилиндә башланғыч «s-ин «h»-а чеврилмәси кими фонетик ганунa табе едиләрәк, hus > hus-ә чеврилмишдир»[3]. Белә бир факт түрк дилләриндә ишләнән *донгуз* сөзүнүн мәншәчә бир көкдән ибарәт олдуғуну шүбһә алтына алыр вә һәмин сөзүн ики тәркиб һиссәдән (дон+гуз) әмәлә кәлдији еһтималыны ирәли сүрмәјә имкан верир.

Паве де Куртејлин лүғәтиндә يانك јен//јәнк сөзүнүн гаршысында јени, тәзә сөзләри јазылмышдыр[4]. Көрүнүр, јенки сөзүндәки -ки (јахуд -и) шәкилчиси анчаг атрибутивлик мә'насыны гүввәтләндирмәјә хидмәт етмишдир (рус дилиндәки новый-новейший кими) Беләликлә, јенки сөзүнүн дә ики һиссәдән (јен+ки) ибарәт олдуғу ајдын олур.

Јухарыдакы гејдләри *донгуз* вә *јенки* сөзләринин мәншәји һаггында там вә дәгиг изаһат һесаб етмәк доғру олмазды. Бундан әввәлки сәһифәләрдә дә көстәрдијимиз кими, бурада етимоложи изаһат вермәјә мејл етмәкдән әсас мәгсәдимиз һәмин сөзләрин ики морфемдән (көк+көк, јахуд көк+шәкилчидән) ибарәт олдуғуну хатырлатмаг вә нәтичәдә бу сөзләрдәки н вә г (к) сәсләринин ајры-ајры морфемләрин тәркиб һиссәси олдуғуну сүбут етмәкдир. Бу чәһәтдән *донуз* вә

---

[1] М. А. Ширәлијев. Ады чәкилән әсәр, сәһ. 184.
грамматике тюркских языков, ч. II, М., 1956, сәһ. 218—228.

[2] Ф. Г. Исхаков. Местоимения. Исследования по сравнительной
критика так называемого 4 элементного анализа Н. Я. Марра, «Вопросы

[3] Б. А. Серебренников. Сравнительно-исторический метод и
языкознания», изд. МГУ, 1952, сәһ. 260.

[4] Pavet de Couteille. Dictionnaire turc-oriental, Paris, 1870 с. 537.

јенки сөзләринин «Шүһәданамә»дәки јазы шәкли фикримизи тәсдиг едир.

Абидәдә «донуз» сөзү دونكغوز донғуз (2196) шәклиндә јазылмышдыр. Көрүндүјү кими, бу сөздә نك һәрфбирләшмәси ң сәсини ифадә едир. Сөз ортасында јанашы кәлән дилөнү сонор ң сәси архадил самити г-дән әввәл «сағыр нун» сәсинә чеврилир. Бу фонетик һадисә мүасир Азәрбајҹан дилиндә ишләнән маңгал, гаңгал типли сөзләрдә мүшаһидә едилир[1]. Гагауз дилиндән самитинин өзүндән сонракы г-нин тә'сири илә ң,-ә кечдијини Н. К. Дмитријев гејд етмишдир[2]. Лакин бу тә'сир гаршылыглы баша дүшүлмәлидир. «Сағыр нун»ун тә'сири илә «дон,гуз» сөзүндә г>ғ һадисәси баш вермишдир.

«Шүһәданамә»дә дәфәләрлә тәсадүф едилән *јенки* сөзү әлјазмасынын илк сәһифәләриндән бириндә (176 сәһифәдә ینکی шәклиндә јазылмышдыр. Бу график комплексдә ики мүһүм хүсусијјәт диггәти чәлб едир: а) «нун» һәрфи узадылмышдыр, тә'лиг хәттинин тәләбләринә көрә әсасән бир һәрф узадыла биләр; б) — (сүкун) ишарәси диграфынын дејил, «нун» һәрфинин үзәринә гојулмушдур. Бу исә анчаг о заман мүмкүн ола биләрди ки, сөзүн тәркибиндәки ن вә ک һәрфри ајры-ајры мүстәгил сәсләри ифадә едәјди.

Һалбуки, نك һәрфбирләшмәси бу сөздә бир сәсин, һәмин абидәнин дикәр сәһифәсиндәкиکوندك көвдән (28 а) сөзүндә олдуғу кими «сағыр нун» сәсинин ишарәси олсајды, — (сүкун) ишарәсинә еһтијач да галмазды; чүнки диграфдан сонра кәлән сәс (ی) саитдир. Демәк, ک -дан әввәл кәлән ن тамамилә мүстәгил сәсдир ки, катиб онун үзәриндә — (сүкун) ишарәси гојмуш вә ینکی сөзүнүн үч һечада (мәсәлән *јенәки)* охуна биләчәјиндән еһтијат етмишдир.

Бураја гәдәр дејиләнләрдән сонра белә бир нәтичәјә кәлирик: نك һәрфбирләшмәси јеринә көрә «сағыр нун» (һәтта мәншәји говушуг нг, нк һесаб едилсә белә, артыг диференсиаллашмыш олан ң сәсинин) јеринә көрә исә мүстәгил н вә к сәсләринин ифадәсидир. Көрүнүр катибләр тәләффүзчә саф н-дән фәргләнән ң сәсини јазыда дүзкүн әкс етдирмәк үчүн ишләтдикләри نك диаграфыны узун мүддәт

---

[1] А. А. Ахундов. Система фонем современного азербайджанского языка. Автореф. докт. дисс., Баку, 1964, сәһ. 70.

[2] Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962, сәһ. 230.

тəкмилләшдирмәк истәмишләр. Мүхтәлиф әлјазмаларында н, сәсини сөз ортасында вә ахырында ифадә едән нک، ڭ، ک
نک، نك، نڭ، ишарәләринә тәсадүф едилмәси бу фикри тәсдиг едир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «јарымсамит» сонор н-ә нисбәтән саитә даһа чох јахын олан «сағыр нун»у ифадә үчүн катибләрин башга график имканы олмамышдыр. Катибләр ن графеминин үзәриндә әмәлијјат апармалы, н, сәсини ифадә етмәк үчүн «нун»а охшајан, лакин ондан фәргләнән јени бир һәрф јаратмалы идиләр; белә бир вәзијјәтдә онлар ن һәрфинин нөгтәләрини артыра билмәздиләр. Чүнки ики нөгтәли «нун» хүсусән сөз ортасында т ت үчнөгтәли «нун» исә с (ث) охунарды. Она көрә дә китаблар نک һәрфбирләшмәсиндән истифадә етмишләр.

X-XIII әср Шәрги Түркүстан мәтнләрини тәдгиг едән А. М. Шербак јазыр ки, зәрури график әламәтләрин олмамасы мүхтәлиф ишарәләрин бирләшдирилмәсинә сәбәб олмуш, јахуд хүсуси артикулјасијаны ифадә едәркән бир-биринә јахын васитәләрдән истифадә олунмушдур ки, бу да сон нәтичәдә сәсләрин һәгиги тәләффүзү илә онларын график ишарәси арасында бөјүк ујғунсузлуг јаратмышдыр[1].

Орта әср азәрбајчанча әлјазмалары үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, «сағыр нун» сәсини ифадә едән диграф шәкли чәһәтдән белә бир инкишаф јолу кечмишдир: نک > نک > ڭ > ک

نک диаграфынын «нун»суз «каф»а доғру һәрәкәтинин изләринә «Шүһәданамә»дә раст кәлирик. Әлјазмасынын һәр јериндә «сон,рә» сөзү صونکره шәклиндә јазылмышдыр; тәкчә 90 б сәһифәдә бу сөздәки نک һәрфбирләшмәси үзәриндә ики нөгтә гојулмушдур: صونکره

43 а сәһифәдә «ан,ар» сөзү (хәбәр алмаг мә'насында) آنکجار шәклиндә јазылмышдыр (Ушаглардан *ан,ар* иди). Орта әср јазылы абидәләриндән бири олан «Мәчмә-үл-әмсал'е түрки»дә дә үчнөгтәли نک диаграфы ишләнмишдир[2].

---

[1] «Отсутствие необходимых графических обозначений побуждало соединять разные знаки или использовать для передачи особых артикуляций ближайшие средства, что в конечном итоге привело к большому разрыву между действительным произношением звуков и их графическим обозначением» (А. М. Щербак. Грам. очерк языка тюрк. текстов X-XIII вв. Туркестана, М.—Л., 1961, стр. 31).

[2] Ленинград Университетинин китабханасы, шәрг шө'бәси, Шифр. Моз. 1364, инв. 121/70, сәһ... мүг. ет: Учебник тюркменского наречия, С. Агабеков, Асхабадь, 1904, сәһ. 93 سوڭ соң,).

Мәсәлән: مؤذن اولدر كه دقتيلى ﺑﯕﻠﻴﺎ (Мүәззин олдур ки, диггәтли *бан,лаја)*[1]. Үчнөгтәли диаграфа Нәсии диванынын гәдим нүсхәсиндә дә (Азәрб. ССР ЕА РӘФ, шифр: М-277) раст кәлирик.

Јәгин ки, ڭ диграфында нөгтәләрин сајы үчә чатдыгдан сонра катибләр артыг «нун»суз «каф»дан истифадә етмәјә башламышлар. Сон әсрләрдә (XIX әср вә әсрин әввәли) «сағыр нун» сәсини ифадә етмәк үчүн әсас е'тибары илә нөгтәли вә нөгтәсиз «каф» ишләнмишдир[1].

Беләликлә, «сагыр нун» сәсинин ифадә едән ڭ һәрфбирләшмәсинин јени әлифбада ик һәрфләри илә верилмәси, һәмин диаграфын «һәрфи-һәрфинә» сурәтинин чәкилмәсидир. Әслиндә фактлар көстәрир ки, ڭ диаграфындакы хәфиф к (бу һәрфбирләшмә н, сәсинин ишарәси оларкән) һеч дә мүстәгил сәсә бәрабәр дејилдир. Һәмин диаграфда «нун»а бирләшән «каф» тәхминән рус дилиндәнь (мјагкиј знак) ишарәси кими өзүндән әввәлки сәси јумшалдыр.

Дилчилик әдәбијјатында «сағыр нун» сәсини ифадә едән ڭ диаграфы бә'зән алман дилиндәки ng һәрфбирләшмәси илә мүгајисә едилир[2]. Ејни дәрәчәдә инкилис дилиндәки gn һәрфбирләшмәси дә «сағыр нун»у ифадә едән һәрфбирләшмәјә ујғундур. Инкилис дилиндәки ng һәрфбирләшмәси дә бурун сәси кими тәләффүз олунур вә бир ишарә (*n*) илә транскрипсија едилир: long (lo:n -узун; spring (sprin)—jаз, song (sɔ:n) -нәғмә вә с.[3]. Тәсадүфи дејилдир ки, J. Крамскинин мәгаләсиндә түрк луғәт ваһидләриндәки „сағыр нун“ сәси (n) ишарәси илә транскрипсија едилмишдир: tan „the morning twilight“, tanri „the sky, heaven“, tonuz „the pig“, ton „to feeze“, yäyi „new“ вә с[4]

Беләликлә, бүтүн дејиләнләрә әсасланараг, ڭ һәрфбирләшмәсинин график ролуну ашағыдакы маддәләрлә үмумиләшдирмәк мүмкүндүр:

а) «Сагыр нун» сәсини ифадә едән ڭ һәрфбирләшмәси,

---

[1] А. Казымбек. Грамматика турецко-татарского языка, 1846, сәh. 17, индекс: «Три точки гяфа почти всегда опускается в бумагах дипломатических и рукописях...».

[2] А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960.

[3] A. N. Shevaldishev,... English, M., 1952 г., сәh. 27.

[4] Jiři Kramsky, On the oldest stratum of words in the bacic fund of modern turkish (nc. Akchiv orientalni, XXIV, 1956, 2. Praha, p. 231 232, 236).

бир гајда олараг, сөзүн әввәлиндә ишләнмәмишдир. Бу исә о демәкдир ки, ڭ диграфы «сағыр нун»у ифадә едәркән говушуг нг, нк кими охуна вә јазыла билмәз, чүнки азәрбајчан дилинин гәдим дөврләриндән бәри н, г, к, самитләринин сөзүн бүтүн мөвгеләриндә ишләндији мә'лумдур. Мүасир дилдә самит фонемләрин елми тәһлили буну бир даһа сүбут едир.

б) ڭ диграфы анчаг интервокал вәзијјәтдә (ики саит арасында), јахуд мүтләг саитдән сонра (сөзүн ортасында вә сонунда) ишләнмишдир.

Удлаг самити. «һ» Азәрбајчан дилиндә ән арха мәхрәчә малик олуб, јалныз бир фәргләндиричи әламәтә малик самитдир. О, удлаг самити кими, додаг-диш «ф», дилөнү-дишархасы «с», дилархасы—јумшаг дамаг «х» самитинә гаршы гојулур. Карлыг, новлулуг, ағыз самити олмаглыг кими фәргләндиричи әламәтләр һәмин самит үчүн мүһүм әһәмијјәтә малик дејил.

Етимоложи чәһәтдән көктүркчәдәки һеч бир самитлә билаваситә бағлы дејил.

Дилимизин тарихи абидәләриндә әрәб әлифбасындакы ه вә ح һәрфләри илә ишарә едилмишдир.

«һ» самитинин тарихи инкишафында диггәти чәлб едән хүсусијјәт бундан ибарәтдир ки, тә'јини вә суал әвәзликләриндә о, өз удлаг самити олмаг фәргләндиричи әламәтини итириб «г», «х» самитләри илә әвәз олунмушдур. Бу һагда Һ. Мирзәзадә јазыр: «Мүасир әдәби дилимиздә һ сәси илә башлајан суал әвәзликләри XVIII әсрә гәдәр, әсасән, бүтүн јазычыларын әсәрләриндә г сәси илә ишләнмишдир. Мәкан билдирән сөз вә тә'јин әвәзликләриндә дә бу һал вардыр; мәс.:

1. *Олсун һәсәддән мүшрүкүн лә'нәт* *г а м у дәччалына.*
Һәр *г а н д а* *мәскән ејләсә ашиг әсирдир.*
Г а н ғ ы *сәдәфин инчуси булди бу низами,*
Талиби-зат олан *г а ч а н* *мүлтәфити-сифат олур*
(Н ә с и м и)
2. *Гушлар* *г а м у с и* *фәғанә дүшдү* (Х ә т а и)
3. *Ә'ма ву ғәриб* *г а н д а* *кетсүн.*
Јә'ни ки, *г а м у* *дәгаиг әһли* (Ф ү з у л и)
4. *Пүнһани дәрдләрин чоходу чанымда,*
Дүрр көвһәрләрим һәлә *г а н д а д ы р* (Г у р б а н и).
5. *Г а н д а* *ким бир кәрдәни симин күләндам ола,*
(В а г и ф)» (Һ. М., АДТМ, 41).

«һ» самитинин тарихини дәриндән вә һәртәрәфли изләјән мүәллиф сонра көстәрир ки, «ејни сөзләрин XV вә бир аз сонракы әсрләрдә јеринә көрә г илә дејил, х илә јазылдығыны көрүрүк; мәс.:

1. *Дусту дүшмән* *х а м у с у* *ағлар мәнимчүн зар-зар,*
   Х а н с ы *нәркис көзләрин тәк мәстү һәм шәһла дүшәр*
2. *Достун гәдди-хәјали кечәләр ханда гонар,*
   Көздә гонса нә әҹәб хејл хәјал хәттин
   Х а н д а *ким аби-рәван олса чәри анда гонар* (Һ а м и д и)» (Һ. М., АДТМ, 41).

«һ» самитинин көстәрилән әвәзликләрдә «г» кими ишләнмәси «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын да дилинә аиддир. Ә. Дәмирчизадәнин көстәрдији кими, «мүасир Азәрбајҹан дилиндә «һ» илә ишләнән «һаны», «һамы», «һәнҹәри», «һачан» кими сөзләр дә «Китаби-Дәдә Горгуд»да „q—г“ (ق) илә „ганы“ (قنی), „гаму“ (قمی), „ганҹару“ (قنجرو), „гачан“ (قجن) шәклиндә ишләнмишдир» (Ә. Д., КДГ, 58).

«һ» самитинин өз сөзләримиздә көстәрилән вәзијјәтинин сәбәби һаггында Һ. Мирзәзадәнин фикри мараглыдыр. Онун фикринҹә һаггында данышылан сөзләрдәки «г», «х» самитләри үмумтүрк мәншәјинә маликдир, сонралар һәмин самитләрин јериндә «һ» самитинин ишләнмәси исә «әрәб әлифбасыны гәбул етмиш түрк халгларынын јазыда изләдикләри үмуми имла принсипиндән ирәли кәлмиш бир һадисәдир» (Һ. М., АДТМ, 42). Шүбһәсиз, бу һагда дүшүнмәјә дәјәр.

5. Нәтиҹәләр

Азәрбајҹан дили самитләринин тарихи инкишафыны Л. М. Шербакын көктүркчә үчүн бәрпа етдији самит фонемләр тәркибинә әсасән беләә көстәрә биләрик:

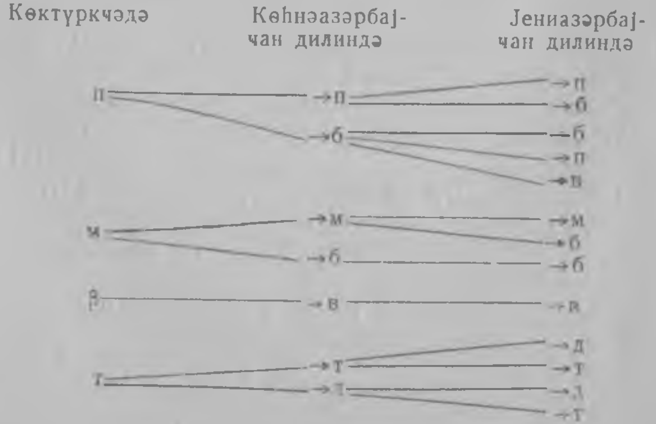

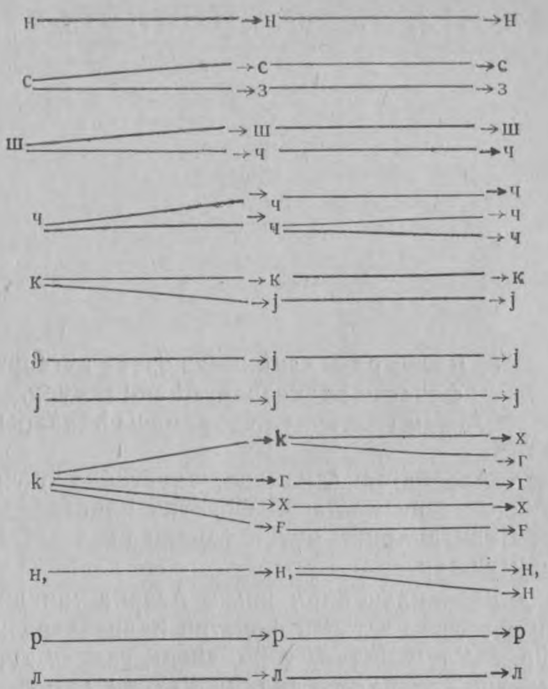

н → н → н
с → с → с
с → з → з
ш → ш → ш
ш → ч → ч
ч → ч → ч
ч → ч → ч
ч → ч
к → к → к
к → j → j
ǝ → j → j
j → j → j
k → k → х
k → г
k → г → г
k → х → х
k → ғ → ғ
н, → н, → н,
н, → н
р → р → р
л → л → л

ФОНЕТИК ҺАДИСӘЛӘР. ҺЕЧА

1. Дилимизин тарихиндә өзүнү көстәрән фонетик һадисәләр. Аһәнк гануну. Аһәнк ганунунун позулмасы һаллары

Мүасир Азәрбајчан дилиндә, хүсусилә онун диалект вә шивәләриндә өзүнү көстәрән фонетик һадисәләр, демәк олар ки, Азәрбајчан дилинин бүтүн тарихи инкишафы мүддәтиндә мөвчуд олмушдур.

Түрк дилләриндән бири кими, Азәрбајчан дилиндә өзүнү ән кениш сурәтдә көстәрән фонетик һадисәләрдән бири аһәнк ганунудур. Мә'лум олдуғу үзрә, аһәнк гануну түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә өзүнү ики нөвдә көстәрир: дамаг аһәнки вә додаг аһәнки. Бунлардан дамаг аһәнки даһа гәдим олуб, өзүнү чох кениш даирәдә көстәрир. А. М. Щербак јазыр ки, «Саитләр аһәнкинин ики-дамаг вә додаг нөвләриндән биринчисини даһа гәдим һесаб етмәк лазымдыр. Һеч бир шүбһә јохдур ки, дамаг аһәнки көкдил һадисәләринә аиддир вә о, түрк дил үмумилијинин парчаланмасындан чох әввәл әмәлә кәлмишдир» (А. Щ., СФТЯ, 121).

Азәрбајчан дилинин тарихи абидәләриндә аһәнк ганунунун вәзијјәти барәдә там фикир сөјләмәк чәтиндир. Беләки, әрәб әлифбасында саитләри ифадә едән һәрфләрин азлығы, ејни бир һәрфлә мүхтәлиф саитләрин ишарә едилмәси аһәнк гануну барәсиндә там тәсәввүр јаратмаға, демәк олар ки, имкан вермир. Һ. Мирзәзадә һаглы олараг көстәрир ки, «... Азәрбајчан јазысы узун мүддәт әрәб әлифбасы илә апарылмышды. Бу әлифбанын хүсусијјәтинә көрә Азәрбајчан дилинин сәсләрини јазыда тамамилә көстәрмәк олмурду, бу чәтинлик үзүндән сәсләрин аһәнкини изләјән заман мүәјјән манеәләр гаршыја чыхырды. Әрәб әлифбасында олан бир сәсин (көрүнүр, һәрф нәзәрдә тутулур—**А. А.**) бир шәкилли олмасына бахмајараг, сөзләрин охунмасында башга бир шәкил алынырды» (Һ. М., АДТМ, 55).

Әрəб əлифбасынын төрəтдиjи чəтинликлəрə бахмаjараг, гејд етмəк олар ки, көhнəазəрбаjчан дилиндə аhəнк гануну јениазəрбаjчан дилиндəки кими мөhкəм олмамышдыр. Буну саитлəрин əмəлə кəлмə јеринə көрə вə додагларын вəзиjjəтинə көрə фəрглəндиричи əламəтлəринин мөhкəм олмамасына аид саитлəрдəн бəhс едилəркəн верилəн мисаллар ајдын көстəрир. Көhнəазəрбаjчан дилиндə аhəнк гануну хүсусəн көк вə шəкилчи морфемлəри мүнасибəтлəриндə даhа чох позулмушдур. Белə ки, мүасир Азəрбаjчан дилиндə дөрд чүр јазылан шəкилчилəр, адəтəн, бир чүр јазылмыш вə јəгин ки, ики чүр тəлəффүз олунмушдур. «Китаби-Дəдə Горгуд» дастанларынын дилиндə саитлəрин уjушмасындан бəhс едəн мүəллиф көстəрир ки, «... бə’зи мүстəсналары нəзəрə алмасаг, демəк олар ки, бир сыра шəкилчилəр həмишə, јə’ни həм галын, həм дə инчə hечалы сөзлəрə битишикдə анчаг бир шəкилдə јазылмышдыр; мəс.: шүhуди кечмиш шəкилчиси (دی), нəгли кечмиш шəкилчиси (وب), (مش), тə’сирлик hал шəкилчиси јерлик hал шəкилчиси (ی), чыхышлыг hал шəкилчиси (دن), чəм шəкилчиси (لر), əмр шəкилчиси (سون), икинчи шəхс тəк **сонлуғу** (من), икинчи шəхс чəм сонлуғу (سز), фе’ли бағлама (ينجه), суал шəкилчиси می анчаг бир чүр јазылмышдыр. Бунларын арха вə өн сыра мəхрəчлəринə көрə галын вə инчə тəлəффүз едилмиш олдуғу шүбhəсиздир. Лакин бир сыра гапалы саитли шəкилчилəрин дөрд саитлəми вə ја ики саитлəми тəлəффүз едилмиш олдуғуну гəти сурəтдə гəрарлашдырмаг үчүн həлəлик гəнаəтбəхш дəлиллəримиз јохдур; мəс.: (دی, لو, سون) шəкилчилəринин анчаг «-лу/-лү», «-сун/-сүн», «-ды/-ди» кими, јохса, сөздəн асылы олараг, дөрд шəкилдəми, јə’ни həм «-сун/ -сүн», «-лу/ -лү», «-ду/-дү» кими, həм дə «-сын/-син», «-лы/-ли», «ды/-ди» шəклиндə тəлəффүз едилмиш олмасыны гəти тə’јин етмəкдə həлəлик чəтинлик чəкирик» (Ә. Д., КДГ, 52). Буна охшар вəзиjjəт көhнəазəрбаjчан дилинə аид дикəр јазылы абидəлəрдə дə өзүнү көстəрмишдир (Бах: Һ. М., АДТМ, 55).

Бизə белə кəлир ки, бүтүн бунлар тəсадүфи сəчиjjə дашымаjыб, аhəнк ганунунун көhнəазəрбаjчан дилиндə мөhкəм олмадығыны көстəрир. Бу чəhəтдəн Ә. Дəмирчизадəнин јухарыда верилəн гејдлəринин дə «Бунларын (јə’ни мисал кəтирилмиш шəкилчилəрин — **А. А.**) арха вə өн сыра мəхрəчлəринə көрə галын вə инчə тəлəффүз едилмиш олдуғу шүбhəсиздир» дејə гəти hөкм вермəси илə разылашмаг олмаз həмин шəкилчилəрин јалныз инчə вариантда тəлəффүз едилдиjини көhнə мəктəб тəhсили көрмүш адамларын əдəби дил-

дәки данышығында инди дә мүшаһидә етмәк о гәдәр дә чәтин дејил.

Дилимизин тарихи абидәләриндә аһәнк ганунун позулмасы сәбәбләринә кәлдикдә саитләр бәһсиндә гејд етдијимиз кими, биз көһнәазәрбајчан дилиндә аһәнк ганунунун позулмасыны даһа чох шәкилчи морфемләрин фонетик тәркибинин фоноложи мә'наја малик олмамасы вә бир сыра дилхаричи амилләрлә изаһ етмәји лазым билирик.

2. Самитләрин фонетик әвәзләнмәләри вә онун сәбәбләри. Сәс артымы, сәс дүшүмү, сәсләрин јер дәјишмәси һадисәләри.

Азәрбајчан дилинин тарихи абидәләриндә самитләрин фонетик әвәзләнмәләри комбинатор мәншәјә малик олуб о гәдәр дә кениш јајылмамышдыр. Сәсләрин фонетик әвәзләнмәләри чох мәһдуд даирәдә самитләрин јалныз әмәлә кәлмә үсулуна көрә өзүнү көстәрмишдир. Бураја хүсусән **л** самитинин **р** самитинә тә'сир едиб ону өз мәхрәчинә чевирмәсини көстәрмәк олар; мәс.: *чүмлә мәни интихаб е д ә л л ә р, һәм гејридән ичтинаб е д ә л л ә р* (Ф ү з у л и). Бу һал өзүнү даһа чох үмумхалг вә ја диалект тә'сирли јазыларда көстәрмишдир: *«Е д ә л л ә р чог-чог зијафәт. Адын г о ј а л л а р һәм хејрат, А л а л л а р хәлгдән рүшвәт* (РӘФ, № 777); *Шәмахи шәһәриндә биларә мүвафиг даш илә тикилмиш ијирми дүканлары ки, илдә Әһмәд ағајә мәдахил к ө т ү р ү л л ә р* (РӘФ, № 18698); *«Од үстүндә камил г а ј н а д а л л а р... бир габда с а х л и ј а л л а р* (РӘФ, № 2225); *Көрдүм ки, к ә л ү л л ә р һәлгәләр әлләриндә хош әтрләр ј а н д у р у л л а р. Елә евлады көздән с а л у л л а р* (РӘФ, № V, 944). (Бах: Һ. М., АДТМ, 59—60).

Әмәлә кәлмә үсулуна көрә самитләрин фонетик әвәзләнмәси өзүнү **с** вә **т** сәсләри арасында да көстәрир. Бурада новлу **с** самити өзүндән сонра кәлән кипләшән **т** самитинә тә'сир едәрәк, ону тамамилә өз мәхрәчинә салыр: *«Күнәшин и с с и л и ғ и н д ә гум ичиндә јандурди* (РӘФ, № 777); *Бојлари бир гәриш гулаглари ј а с с и сүрүнүр даима үрјан кәзәрләр иди* (РӘФ, № 3097)» (Бах: Јенә орада, 59).

Көрүндүјү кими, **р—л>лл** һадисәси там кери, **с→т** сс һадисәси исә там ирәли тәмсил фонетик һадисәсинин нәтичәсидир.

Дилимизин тарихиндә јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә дә фонетик әвәзләнмә өзүнү көстәрмишдир. Буну биз даһа чох дилону дилархасы ағыз *д* вә бурун *н* самитләри арасын-

да көрүрүк. Бурун *н* самити өзүндән әввәл кәлән ағыз *д* самитинә тә'сир едәрәк, ону тамамилә өз мәхрәчинә чевирир: *Дөвләти вари олан кимсә сәха а н н а м и ј а. Бәндәни а н н а м ы ш а м ашиг рүсваји кәрәк* (Д и д ә); *Назәнин чәвани көрди ки, асари-будур ки, онун а н н ы н д а н пејдадыр* (РӘФ, № VIII, 1490); *О н н а н өтрү хишү-әгрәбанын кәлмәки мәнә баис мәлал олур* (РӘФ, № 14351)» (Бах: Јенә орада).

Мисаллардан ајдын көрүнүр ки, тәмсил фонетик һадисәси зәмининдә әмәлә кәлән әвәзләнмәләр данышыг дилинин тә'сири илә јазылан вә даһа чох јахын дөврә аид һадисәләрдир. Көстәрилән фонетик әвәзләнмәләрин диалект вә шивәләримиздә өзүнү чох кениш сурәтдә көстәрмәси буну бир даһа тәсдиг едир. Беләликлә, тәмсил мәншәли самит әвәзләнмәләринин дилимизин тарихи үчүн характер олмадығыны гејд етмәк зәруридир.

Сәс артымы һадисәси дә дилимизин тарихи үчүн сәчијјәви дејил. Она биз әслиндә көһнәазәрбајчан дилиндә тәсадүф етмирик. Јениазәрбајчан дилиндә исә һәмин һадисәни јалныз данышыг дили тә'сири алтында јазылмыш әсәрләрдә көрүрүк. Сәс артымы һадисәсинә Һ. Мирзәзадә ашағыдакы мисаллары верир:

1. *И р ә һ м елә мәни салма аварә* (РӘФ, № 3298).
2. *И с т ә к ә н ә истәканәт ахыр олмуш иртибат* (Д и д ә)
3. *Нә көзәл јараныб галу бәладан,*
   И р ә н к и н артыгдыр күлдән, лаладан (А ш ы г Ә л ә с к ә р)
4. *Боіһина бәнд едүб бир аз парча ағы олуб у р у с* (Бабаји-Әмир» («Һ. М., АДТМ, 61).

Көрүндүјү кими, бу мисаллар да кечән әсрә вә бизим јүзиллијимизә аиддир вә јазыда гејд олунмуш диалект хүсусијјәтләридир.

Сәсартымы һадисәси илә мүгајисәдә сәс дүшүмү һадисәси дилимизин тарихиндә өзүнү чох көстәрмишдир. Һ. Мирзәзадәнин көстәрдијинә көрә, «сәссизләр ичәрисиндә дүшмәјә ән чох мејил едән *н, р вә т* сәсләридир. Бундан башга сәслиләр дә дүшүр. Јазылы әсәрләрин дилиндән ајдын олур ки, сөзләрдән мүәјјән сәсләрин дүшмәси һадисәси гәдим бир һадисәдир» (Һ. М., АДТМ, 61). Һ. Мирзәзадә сәсдүшүмү һадисәсинә аид вердији мисаллардан бә'зиләри мүәјјән дәрәчәдә мүбаһисәли һесаб олуна биләр. Мәсәлән, *кәнд чәмаәтләрин һүсн-озаи вә о л а р ы н чәмаәтлә доланмаги... о л а р д а н лазым кәлән тәһмилат хүсусунда...* (РӘФ, № Б, 1170).

Бурада сәсдүшүмү һадисәсинә мисал верилмиш *оларын, олардан* сөзләри мәнщә вә грамматик чәһәтдән норма дахи-

линдәдир. Әслиндә көстәрилән сөзләрин *онларын, онлардан* формалары мәншә вә грамматик бахымдан нормадан, нечә дејәрләр, кәнар һесаб едилмәлидир. Тәсадүфи дејил ки, Һ. Мирзәзадәнин әсас көтүрдүјү икинчи формалар, дилчилијимиздә, һаглы олараг, сәсартымы нүмунәси кими көстәрилир (мәсәлән, бах: Ә. Дәмирчизадә. Мүасир Азәрбајчан дили. Фонетика, Б., 1972, с. 142).

Дилимизин тарихи абидәләриндә *үчүн* гошмасынын биринчи саитинин дүшмәси һадисәси нисбәтән кениш јајылмышдыр.

Ирәлидә һаггында ајрыча бәһс едәчәјимиз гапалы һечаларын ачыг һечалара, өртүлү һечаларын өртүсүзләрә доғру инкишафында дилимизин тарихиндә узун сүрән сәсдүшүмү һадисәси кими изаһ едилә биләр.

Дилимизин тарихиндә тәсадүф едилән мараглы фонетик һадисәләрдән бири дә сәсләрин јердәјишмә һадисәсидир. Һәмин һадисә өзүнү даһа чох п вә р самитләри арасында көстәрмишдир. Мәсәлән, Нәсиминин дилиндә ашағыдакы нүмунәләри мисал көстәрмәк олар: *Тутијаји-чешми-бинадур ајағын топрағы... Гојма дапрәнмәкә ким, әнбәри сара дөкилүр* (Нәсими).

Бу мисаллардакы *торпаг* вә *дәпрәнмәк* сөзләри мүасир дил бахымындан јердәјишмә һадисәси һесаб едилә биләр. Нәсиминин дөврүндә көстәрилән сөзләрин һәмин формада ишләдилмәси әслиндә норма дахилиндә иди.

Сәсләрин јердәјишмәси башга самитләр арасында да өзүнү көстәрир: *Дәрсә ханын дутсаг олдығиндән оғуз бәјләринин хәбәри јок* (Китаби-Дәдә Горгуд); *Сусуз, һәм ач, ујхусуз бәријә чәкдирир һүснин* (Нәсими).

Бу мисаллардакы ујху, дутсаг сөзләри һаггында да ејни сөзләри демәк олар. Етимоложи чәһәтдән гејд олунан сөзләр тамамилә дүзкүн олуб, һеч бир фонетик һадисәјә мә'руз галмамышдыр. Белә ки, мүасир дилимиздә *јуху* формасында ишләнән *ујху* сөзү ујмаг фе'линин көкүнә *-ху* шәкилчисинин артырылмасы илә дүзәлән сөздүр. Әслиндә шәффаф морфоложи формаја малик олан *ујху* сөзү јердәјишмә һадисәсинә мә'руз галыб сонралар мәншәји илә формача әлагәси олмајан јуху сөзүнә чеврилмишдир. Ејни сөзләри *тутмаг* фе'линдән әмәлә кәлән *дутсаг* (дустаг) сөзү һаггында да демәк олар. Һ. Мирзәзадә јазыр: «Мүасир дилимиздә дустаг сөзү дә гурулуш е'тибары илә бизә садә сөз кими көрүнүр. Чүнки һәмин сөзү ики тәркиб һиссәсинә, јә'ни көк вә шәкилчијә ајырдыгда дус+таг шәклини алыр ки, белә бир көк Азәрбајчан дилиндә олмадығы кими, -таг шәкилчиси дә јохдур. Мәнә е'тибары илә тәдгиг едилдикдә бу сөзүн дә метатеза нәтичәсиндә һәмин шәклә дүшдүјүнү көрүрүк.

Дустаг сөзү бир чох әсрләр дутсаг шәклиндә јазылмышдыр. Тәркиб е'тибары илә ики сөздән—дут вә саг (ла) фе'лләриндән әмәлә кәлмишдир. Тәләффүздә бу сөзүн дахилиндә олан **т** вә **с** сәсләринин бири дикәринин јеринә кечмәси нәтичәсиндә дустаг шәкли алынмышдыр» (Һ. М., АДТМ, 65).

Сәсләрин јердәјишмә һадисәси данышыг дили тә'сири алтында јазылмыш әсәрләрдә даһа бир нечә самит арасында да өзүнү көстәрир.

3. Һеча. Гапалы вә ачыг һечалар. Ачыг һечалылыға мејил. Өртүлү вә өртүсүз һечалар. Өртүсүз һечалылыға мејил.

Мә'лум олдуғу үзрә, данышыг заманы сөз вә јахуд сөзформа асанлыгла мүхтәлиф һиссәләрә ајрылыр. Тәләффүз заманы сөз вә сөзформаларын асанлыгла ајрылан һәмин һиссәләринә һеча дејилир. Һечанын сәрһәдди сөзлә бир кәлә дә биләр, кәлмәјә дә. Икинчи һалда һеча сөзүн бир һиссәси олур. Саит вә ја самитлә гуртармасындан асылы олараг, һечалар ики групa ајрылыр: ачыг һечалар, гапалы һечалар. Саитлә гуртаран һечалара ачыг һечалар дејилир; мәс.: (а+та), (нә+нә), (о), (су)...

Самитлә гуртаран һечалар исә гапалы һечалар адланыр; мәс.: (гар+даш), (ад+дым), (ат+лар), (әт), (ил), (ип)...

Дилимизин тарихи материаллары көстәрир ки, јениазәрбајчан дили илә мүгајисәдә дилимизин әввәлки дөврләри үчүн гапалы һечалар даһа сәчијјәви олмушдур. Үмумијјәтлә, «түрк дилләриндә тарихән морфем (һәм көк, һәм дә шәкилчи) үчүн гапалы һеча типинин сәчијјәви олдуғу түрколокијада чохдан мә'лумдур»[1]. С. Әлизадә доғру јазыр ки, ««Мүасир түрк дилләри һеча гапалылығыны ејни дәрәчәдә һифз етмәмишләр. Бә'зи түрк дилләриндә, мәсәлән, гыпчаг вә карлук групунда, бу чәһәтдән мүһафизәкарлыг күчлүдүр. Гапалылыг өзүнү, хүсусилә сөз көкләриндә (көк морфем), јахуд әсасында ајдын нәзәрә чарпдырыр. Оғуз-сәлчуг будағындан олан дилләрдә исә, хүсусилә Азәрбајчан дилиндә, гәдим заманларда самитлә битән сөзләр инди ачыг һеча-көкләрә (јахуд ачыг һечалы әсаслара) чеврилмишләр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилчилик әдәбијјатында тез-тез мисал көстәрилән бә'зи сөзләри хатырлатмаг олар: ол→о, бул→бу, ким→ки, сув→су, деј→де, јеј→је, јуј~ју, атај→ата, гарғај→гарға вә с.

---

[1] С. Әлизадә. Азәрбајчан сөзләринин сонундан самитләрин дүшмәсинә даир («Фонетик һадисәләр» силсиләсиндән)—АДУ-нун елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат)», 1970, № 2, с. 26.

Мүасир Азәрбајчан дилинин сөз јарадычылығында имла вариантлары нәзәрә алынмаса, 100-ә гәдәр түрк мәншәли шәкилчи ишләнмәкдәдир. (Бах: С. Ҹәфәров. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы, Бакы, 1960, сәһ. 188—195). Мүшаһидә вә башга түрк дилләри илә мүгајисә көстәрир ки, һәмин шәкилчиләрин јарысындан чохунда ја илк, ја да сон самит дүшмүшдүр. Азәрбајчан дилиндә ачыг һечаја доғру инкишаф ајдын шәкилдә һисс едилир»[1].

Нәсиминин әсәрләринин дилиндә инди ачыг һечалы олан сөзләрин сонунда г самитинин ишләнмәси, көрүнүр, һәмин просесин башламадығы дөврә аиддир. Мәсәлән, Ҝүли-хәндан демәзәм, ғөнчәјә **ајрыг** нечүн (Нәсими) мисрасында **ајры** сөзүнүн гәдим варианты олан ајрыг сөзү вә бу гәбилдән олан улу (г), сары (ғ), гары (г) сөзләри мүасир дилимиздә артыг ачыг һечалы сөзләрә чеврилмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, һечалар саит вә ја самитлә гуртармасындан асылы олараг ики групу ајрылдығы кими, саит вә ја самитлә башламасындан асылы олараг ики јерә бөлүнүр: өртүлү вә өртүсүз һечалар. Самитлә башланан һечалар өртүлү, саитлә башлананлар исә өртүсүз һечалар адланыр.

Дилимизин тарихи материаллары гапалы һечалар кими, өртүлү һечаларын да дилимизин гәдим дөврү үчүн сәчијјәви олдуғуну ајдын сурәтдә көстәрмәкдәдир. Бу күн өртүсүз олан һечаларын бир чоху көһнәазәрбајчан дилиндә өртүлү олмушдур. Буну Нәсиминин дилиндән кәтирдијимиз ашағыдакы мисалларда мүшаһидә етмәк олар: *Нә ачы ғүссәләр јудар, нә ағулар ичәр көнлүм... Гашын һилалинә бахан, јүзин ајыны көрән... Шол һәчәр јүрәкли аһән, јохса мәрмәрдәнмидир... Једи аваз, он ики пәрдә, јикирми јәрд иш'әб... Тале'и сәид јылдызым көвкәби-нәһсә уғрамыш... Нә тубидир бојин, ја рәб, ким анын јуча Туриндән... Вәһдәтин бәһриндә чүн ким, јүзәрәм... Көнүл Фир'он илә гырх јил мү'ариз олды хәлвәтдә...* вә с.

Бу мисралардакы *јудар, јүзин, јүрәклү, јикирми, јылдызым, јуча, јүзәрәм, јил* сөзләри өз тарихи инкишафында илк ј самитини итирмиш, јениазәрбајчан дилиндә *удар, үзүн, үрәкли, икирми, улдузум, уча, үзәрәм, ил* шәклиндә ишләнмиш, башга сөзлә, өртүсүз һечалылыға доғру инкишаф просеси кечирмишдир. Гејд едәк ки, көстәрилән сөзләрдән бә'зиләринин өртүлү һеча илә башламасы Азәрбајчан дилинин мүхтәлиф диалект вә шивәләриндә бу күн дә мүһафизә олунмагдадыр. М. Ширәлијев јазыр: «ј сәсинин артымы шимал

[1] С. Әлизадә. Азәрбајчан сөзләринин сонундан самитләрин дүшмәсинә даир («Фонетик һадисәләр» силсиләсиндән)—АДУ-нун елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат)», 1970, № 2, с. 26.

групу диалект вә шивәләриндә (хүсусән Загатала вә Гах шивәләриндә) даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Нахчыван вә гәрб групу диалект шивәләриндә исә ј сәси артымынын изләринә тәсадүф олунур. Мә'лум олдуғу үзрә, Газах диалектиндә сөз әввәлиндә ј сәси мөһкәм дејил. Лакин Газах диалектинин әһатә етдији рајонларын бә'зи кәнд шивәләриндә ј сәсинин артымы мүшаһидә олунур.

Ј сәси артымы гапалы саитләрдән әввәл өзүнү көстәрир, лакин бә'зән ачыг **а** сәсиндән әввәл дә бу һадисәјә раст кәлмәк мүмкүндүр.

јил (З.) //јыл (Нор.), јениш (Ҹул., Орд., Нах., Нор., Шаһ., Гар.), јендирмәх (Шаһ., Гар.), јылдыз (З., Гах., Газ.,—Әбај), јулдурум//јылдырым, јыллы, јуча, јүз//үз, јүзмәк, јүзүк, јүзәнки, јулгуч, јураq (З., Гах.), јесир (Тов.—Өјс.), јалој (Гах.) //јалов (З.), јүрәһли (Газ.—Чај.), јығвалым (Ағс.—Ҝох.) игбалым јикит (Н.—Чај., Кәнч.), јири (Н. Кәнч.).

Һечаларда мүшаһидә олунан бу һаллар, јә'ни ачыг вә өртүсүз һечалылыға мејил, көрүнүр, үмуми дил һадисәси олан гәнаәт принсипи илә бағлыдыр. Лакин гапалы һечаларын ачыг һечалара чеврилмәси бир чох һалларда сөзјарадычылығы вәзифәсини дә дашымышдыр. Бу һагда С. Әлизадәнин ирәлидә ады чәкилән мәгаләсиндә конкрет сөзләр әсасында мараглы фикирләр вардыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

А. Ахундов. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин фонетикасы, Бакы, 1963.

А. Ахундов. Азәрбајҹан дилиндә ишләнән әрәб сөзләринин фонетик хүсусијјәтләри һаггында—«АДУ-нун елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат)», 1963, № 3, с. 55—63.

А. Ахундов. Мүасир Азәрбајҹан дилинин фонетикасындан мүһазирәләр. Бакы, 1969.

Г. Ҝ. Бағыров. XV әср Азәрбајҹан әдәби-бәдии дилинин лексик, фонетик, грамматик хүсусијјәтләринә даир (Шәмс тәхәллүслү шаирин «Гиссеји-Јусиф» поемасынын дили әсасында) (биринҹи мәгалә)—«М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин елми әсәрләри (IX бурахылыш)», 1961, с. 3—27.

Ҹ. Гәһрәманов. Нәсими «Диваны»нын лексикасы. Бакы, 1970.

Ә. М. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан дилиндәки оғуз-гыпчаг лисани үнсүрләри. — «Дил институтунун әсәрләри», I ч., 1947, с. 3—13.

Ә. М. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишаф јоллары. Бакы, 1958.

Ә. М. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили. Бакы, 1959.

Ә. М. Дәмирчизадә. XI әср дилчиси Маһмуд Кашғаринин мүгајисәли методу. — «В. И. Ленин адына АПИ-нин елми әсәрләри (XI серија», 1966, № 1, с. 77—101.

Ә. М. Дәмирчизадә. Мүасир Азәрбајҹан дили (фонетика), Бакы, 1972.

С. Әлизадә. Азәричә әлјазмаларда ишләнмиш һәрф бирләшмәси (диаграф) һаггында—«АДУ-нун елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат), 1969, № 1—2, с. 171—176.

С. Әлизадә. Азәрбајҹанча әлјазмаларда ишләнмиш һәрф бирләшмәси мәсинә даир («Фонетик һадисәләр» силсиләсиндән)—«АДУ-нун елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат)», 1970, № 2, с. 26—29.

С. Әлизадә. Нәсимини нечә охумалы. — АДУ-нун елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат)», 1970, № 3, с. 24—28.

Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. 1, фонетика, М., 1955.

Һ. Мирзәзадә. Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасы. Бакы, 1962, с. 30—66.

Т. И. Һачыјев. Фонетик хүсусијјәтләр вә әдәби дилин фонетик әсасы һаггында (XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан әдәби дили)—«АДУ-нун елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат)», 1969, № 1—2, с. 128—130.

Т. И. Гаджиев. О происхождении геминат в тюркских языках.— «Советская тюркология», 1971, № 6, с. 26—31.

М. Ширәлиjев. Азәрбаjчан диалектолокиjасынын әсаслары. Бакы, 1968.

А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970.

Редактору С. Г. Әлизадә

Техредактору С. Әһмәдов
Корректору Н. Әһмәдова.

Јығылмаға верилмишдир 18/XII-1972-чи ил. Чапа имзаланмышдыр. 5/IV-1973-чү ил. Кағыз форматы 60×90. Чап вәрәги 7. Һесаб-нәшријјат вәрәги 6. Сифариш 1. ФГ 14057. Тиражы 1 000.

АДУ мәтбәәси, Бакы, Коммунист күчәси, 6.

АХУНДОВ АГАМУСА АГАСИ ОГЛЫ

ИСТОРИЧЕСКАЯ ФОНЕТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

(на азербайджанском языке)

(учебное пособие)

40 ғәп.